

Ernest Mandel:

Till försvar för den socialistiska planeringen

[Ur New Left Review nr 159, september/oktober 1986, s 5-37.]

Innehållsförteckning

I. Objektiv socialisering av arbetet.....	1
”Planering”.....	2
De nuvarande stämningarna.....	4
Alltför många beslut?.....	5
II Brist och överflöd.....	6
Noves felaktiga slutsatser.....	7
III Rangordningen av behov.....	8
Konsumtionsmönster.....	10
Tyranni över brist?.....	11
Former och konsekvenser.....	12
IV Diktatur över producenterna.....	13
V Objektivt informellt samarbete.....	14
En invändning.....	15
VI Nyskapande och motivation.....	16
VII Arbetarnas förenade självstyre.....	18
Självstyrets överlägsenhet.....	19
Till socialismen.....	21
VIII Blandad misär – en övergripande kritik.....	22
Ett falskt dilemma.....	23

I sin bok **Teori för en möjlig socialism*** kritiserar Alec Nove de marxistiska ekonomiska metoderna för att vara vilseledande eller ovidkommande för uppgiften att bygga socialismen, och han avvisar den marxistiska politikens mål – socialism utan varuproduktion – såsom varande omöjligt att förverkliga. Varje verkligt svar på hans invändningar måste följa samma tillvägagångssätt som Marx använde i sin studie av den framväxande kapitalismen. Med andra ord bör den inte utgå från ett slutgiltigt ideal eller de normgivande mål som ska uppnås, utan istället från de element till det nya samhället som redan växer i skötet på det gamla – från det kapitalistiska produktionsättets och det existerande borgerliga samhällets rörelselagar och inre motsättningar. Vad har den kapitalistiska utvecklingen haft för grundläggande historisk riktning sedan den industriella revolutionen? En ökande objektiv socialisering av arbetet. Alla det kapitalistiska produktionsättets med varandra förbundna rörelselagar – det ständiga sökandet efter ökad arbetsintensitet och -produktivitet på arbetsplatserna, den obevekliga jakten efter nya marknader, trycket att genomföra arbetsbesparande teknologiska förändringar (kapitalets ökande organiska sammansättning), kapitalets ökande koncentration och centralisering, profittkvotens fallande tendens, de periodiska utbrotten av överproduktions- och överackumulationskriser, den skoningslösa trenden mot en internationalisering av kapitalet – sammantagna leder alla dessa till detta slutresultat.

I. Objektiv socialisering av arbetet

Vad innebär denna objektiva socialisering av arbetet? För det första visar det på ett allt större ömse-

* Alec Nove, **Teori för en möjlig socialism**, Göteborg: Röda bokförlaget, 1986. Även på marxistarkiv.se.

sidigt beroende både mellan arbetsprocesserna själva och hur de varor vi konsumerar väljs ut och produceras. För de genomsnittliga invånarna i ett europeiskt eller asiatiskt land på 1300-talet omfattade detta ömsesidiga beroende som mest några hundra personer. Idag inbegriper det bokstavligen miljontals människor. Men den objektiva socialiseringen av arbetet vittnar också om något ännu större. Ty det medför en dramatisk utvidgning av den planerade organiseringen av arbetet. När industrialiseringen väl satt igång är det inte marknaden utan planerandet som dominerar inne på fabrikerna. Ju större fabriken är ju mer omfattande är denna planering, både till omfattning och mängd. När monopolkapitalismen uppstår utvidgas planeringen från fabriken till företaget – det vill säga i detta fall till institutioner med många fabriker. Med utvecklingen av våra nutida multinationella bolag har planeringen blivit internationell – och den omfattar juridiskt sett i själva verket flera företag.

Följden av denna långsamma process har blivit att det under senkapitalismen har ägt rum en avsevärd minskning av det arbete som fördelas [”allokeras”] via marknaden jämfört med det arbete som fördelas direkt. Den viktigaste orsaken till att mindre arbete fördelas via marknaden är inte att det har skett ett ökande offentligt ingripande inom ekonomin, eller att välfärdsstaten har vuxit fram, eller de erövringar som arbetarklassens kamp medfört – även om alla dessa har bidragit till slutresultatet. Det beror på kapitalismens egen inre logik och dess speciella dynamik av ackumulation och konkurrens. En direkt fördelning av arbete kan naturligtvis ske samtidigt med penningbokföring – som i de byråkratiserade planekonomierna i Sovjet, Kina eller Östeuropa. Men det gör det inte identiskt med marknadsfördelning. När General Motors tillverkar reservdelarna i fabrik X, fordonskarossen i fabrik Y och utför monteringen i fabrik Z, så innebär absolut inte det faktum att transporten av reservdelar åtföljs av datorutskrifter med detaljerade kostnadsberäkningar, att fabrik X ”säljer” reservdelar till fabrik Y. Försäljning innebär en förändring av ägandeförhållandena och därmed en faktisk uppdelning av beslutsfattandet, som återspeglar att egendoms- och de ekonomiska intressena har en verklig självbestämmanderätt. Det är inte marknaden utan den planerade produktionen av lastbilar som avgör antalet karosser som ska tillverkas. Karosserifabriken kan inte ”gå i konkurs” på grund av att den har levererat ”för många” enheter till monteringsfabriken.

Givetvis härskar fortfarande en kapitalistisk marknadsekonomi i den meningen att alla dessa processer i typfallet är begränsade till mellanliggande varor – det vill säga varor innan de når den slutliga klienten (vi säger klient istället för kund eftersom denna klient också kan vara en annan fabrik som köper maskiner, eller staten som köper vapen). Men de måste mer och mer ta till icke marknadsmekanismer, inte bara inom produktionen utan också inom cirkulationen. Det faktum att denna ekonomiska socialisering av arbetet under kapitalet åtföljs av och flätas samman med framväxten av politiska former av icke marknadsrelaterad fördelning av arbetet gör bara motsättningarna i hela denna process ännu mer explosiva.

”Planering”

Vi har använt ordet ”planering”. Men detta begrepp måste definieras mer exakt. Planering är inte detsamma som ”perfekt” fördelning av resurser, inte heller ”vetenskaplig” fördelning, inte ens ”mer mänsklig” fördelning. Det betyder helt enkelt ”direkt” fördelning, *ex ante* [på förhand]. Som sådan är den raka motsatsen till marknadsfördelning, som sker *ex post* [i efterhand]. Detta är de två grundläggande sätten att fördela tillgångar, och de är i grunden olika – även om de då och då kan kombineras i osäkra bland- och övergångsformer, som inte kommer att reproducera sig själva automatiskt. I grund och botten har de olika inre logik. De ger upphov till olika rörelselagar. De sprider olika motivation bland producenter och de som organiserar produktionen, och uttrycks i olika samhälleliga värderingar.

Båda dessa grundläggande sätt att fördela arbetet har existerat i bredast möjliga skala under hela historien. Båda är därför helt ”genomförbara”. Båda har också tillämpats på de mest skiftande sätt,

och med ytterst varierande resultat. Man kan ha ”despotisk” planering och ”demokratisk” planering (de som förnekar det sistnämnda har aldrig tittat på Bantufolkets byar före kolonialismen). Man kan ha ”rationell” planering och ”irrationell” planering. Man kan ha planering som baseras på praxis, vanor, traditioner, magi, religion, okunskap – planeringsregler som bestäms av regnmakare, schamaner, fakirer och alla möjliga sorters analfabeter. Värst av allt kan man ha planering som styrs av generaler, ty alla arméer grundas på fördelning av resurser på förhand. Man kan likaså ha planering som organiseras på ett halvt rationellt sätt av teknokrater, eller på högsta vetenskapligt intelligenta nivå av arbetare och opartiska specialister. Men oavsett formen innebär alla dessa sätt en direkt förhandsfördelning av resurser (inklusive arbete) med hjälp av medvetna val i något samhälleligt organ. Vid den motsatta polen finns fördelning av tillgångar med hjälp av objektiva marknadslagar som i efterhand motverkar eller korrigerar tidigare uppsplittrade beslut, som tagits av enskilda organ, åtskilt eller oberoende av varandra.

På samma sätt har marknadsekonomier i betydelsen fördelning av resurser *ex post* existerat i de mest skilda former. I princip skulle det kunna finnas marknadsekonomier med en ”perfekt” fri konkurrens, även om detta i praktiken knappast har förverkligats någonstans. Det kan finnas marknadsekonomier som förvrängs av att mäktiga monopol dominerar och kan kontrollera stora verksamhetsområden och på så sätt fixera priserna under långa perioder. Marknader kan existera tillsammans med drastiska envälden och tyrannier – som de gjorde under 1700-talets absolutism, 1800-talets tsarism, för att inte tala om 1900-talets olika sorters militärjuntor och fascistiska diktaturer. Men de kan också kombineras med utvecklade former för parlamentarisk demokrati, som under den andra hälften av detta sekel – om än i mindre än omkring 20 av de 150 länder som utgör den kapitalistiska världen. Marknadsekonomier kan förvärra de breda massornas misär genom att sänka deras levnadsstandard absolut, som de gjorde under de flesta länder i väst under större delen av 1700- och 1800-talen, i Östeuropa långt in på 1900-talet, och som de fortfarande gör för hälften – om inte mer – av invånarna på södra halvklotet. Under andra omständigheter kan de också leda till betydande ökning av befolkningsmajoritetens genomsnittliga levnadsstandard, som de gjorde i väst under de 30 år som föregick Första världskriget och det kvartssekel som följde på Andra världskriget. Men i alla dessa olika fall är det fortfarande marknadsprincipen som styr – det vill säga fördelning av resurser i efterhand på grundval av försäljning och avkastning (under kapitalismen: profit).

Historiskt fick marknadsekonomin sin största utbredning under övergången från den enkla varuproduktion till kapitalismens inledande stadier med relativt små företag under *laissez-faire*-perioden i mitten av 1800-talet. Därefter hamnade rena marknadsprinciper för fördelningen alltmer i motsättning till de behov som fanns hos den rationellt planerade produktionen på de stora fabriker och i storföretagen. Engels formulerade denna motsättning på ett träffande sätt i ett berömt stycke i **Anti-Dühring**: ”Ju mer det nya produktionssättet breddar sig över alla viktigare produktionsområden och i alla ekonomiskt bestämmande länder, ju mer alltså den individuella produktionen reduceras till obetydliga rester, desto tydligare måste det också visa sig att *samhällelig produktion och kapitalistisk tillägnelse är oförenliga motsatser*... Motsättningen mellan samhällelig produktion och kapitalistisk tillägnelse framstår på detta stadium som en *motsättning mellan produktionens organisation i den enskilda fabriken och produktionens anarki i samhället som helhet*.¹ I **Senkapitalismen** har vi själva argumenterat, att det utifrån denna grundläggande motsättning går att härleda en mer allmän rörelselag för det borgerliga samhället i sin helhet (den samhälleliga överbyggnaden såväl som den samhälleliga basen): nämligen motsättningen mellan kapitalismens samtidiga tendens till delvis rationalitet och övergripande irrationalitet.

De två olika systemen för fördelning av tillgångarna hänger strukturellt samman – är i själva verket identiska – med två motsatta sätt att anpassa produktionen till behoven. Varje mänskligt samhälle är ju när det kommer till kritan inriktat på konsumtion – ty om inte producenterna konsumerar (det vill

1 Friedrich Engels, **Anti-Dühring**, på marxists.org.

säga reproducerar sin arbetskraft) så skulle det inte ske någon produktion, något arbete eller någon överlevnad för mänskligheten alls. Det finns i grund och botten bara två sätt att anpassa den aktuella produktionen till behoven. Antingen tas dessa behov för givna från början, såsom de avgjorts *ex ante* av något härskande samhällsligt organ, och produktionen organiseras för att tillfredsställa dem. Eller så bedöms de vara okända eller hursomhelst osäkra, och marknaden antas avslöja dem *ex post* med hjälp av kostnaderna för den ”verkliga efterfrågan”.

De nuvarande stämningarna

Efter Andra världskriget, under perioden av välfärdspolitik och ekonomiska åtgärder mot konjunktursvängningarna, betraktade de vedertagna borgerliga lärorna denna efterfrågan som i viss mån möjlig att forma och påverka offentligt. Men under det senaste årtiondet har det ägt rum en häftig reaktion mot de keynesianska teorierna och teknikerna i den kapitalistiska världen, och ett ohämmat återupprättande av marknaden och varuproduktionen som civilisationsvärden i sig själva. Denna förändring har haft ett stort inflytande även på vänstern. Idag riskerar hela det omfattande socialistiska tänkande – som är äldre än Marx, men som han gav ett vetenskapligt och systematiskt uttryck – och som står för en kritik av varuproduktionen och marknaden i sig och en djupgående historisk avmystifiering av den mängd teoretiska antaganden som härstammar från Hobbes, Locke och Smith, att urskillningslöst kastas överbord. För det är inte bara konservativa akademiker eller politiker utan också ett ökande antal socialister, framförallt många vänstersocialdemokrater och eurokommunister, som återupptäcker och på nytt införlivar borgerliga axiom utan något som helst vetenskaplig eller empirisk status i sitt tänkande: axiom som inte är annat än blinda trosartiklar och vidskeplighet. Den logiska – och utbredda – slutsatsen hos dessa förändrade åsikter är misstro mot själva möjligheten till medveten planering, och ett accepterande – om inte till och med dyrkan – av marknaden som slår direkt mot den socialistiska sakens själva hjärta. Den nuvarande diskussionen handlar inte om den kortsiktiga frågan hur länge man måste använda varuutbyte under de omedelbara efterdyningarna till en antikapitalistisk revolution, utan om det överhuvudtaget är värt besväret att förverkliga själva socialismens långsiktiga mål – ett klasslöst samhälle som det kan ta ett sekel att bygga – och varför det är värt att förverkliga. Det var den viktigaste frågan för den rad tänkare som sträcker sig från Babeuf och Saint-Simon till Engels och Luxemburg, och den är den centrala frågan för oss än idag, när vi läser Alec Noves **Teori för en möjlig socialism**.

Detta ställer mig inför en svårighet, som alla som försöker besvara Alec Nove och andra förespråkare för ”marknadssocialism” ställs inför. Dessa personer vill analysera och rätta till de allvarliga brister som finns hos övergångsekonomiernas sätt att fungera i Sovjetunionen, Östeuropa och Kina, och i sig själv är detta en berättigad och nödvändig uppgift. Vi tycker inte att dessa samhällen i någon meningsfull betydelse är socialistiska. Inte heller tror vi att socialismen, såsom den definierades av Marx, ligger om hörnet i dessa länder. I inget av dessa samhällen är det för närvarande önskvärt eller praktiskt möjligt att på ett genomgripande sätt undertrycka resterna av marknadsförhållanden. Men hela huvudtemat i Noves bok är att hävda att den ”marxistiska socialismen”, såsom den definierades klassiskt, inte står på dagordningen någonstans och att den ända från början var ett utopiskt projekt. Med andra ord handlar Noves argument inte bara om övergångsperioden med dess speciella ekonomiska problem, utan om själva socialismens karaktär. Han använder bevis som väljs ut från Sovjetunionens erfarenheter, med hela dess historiska börda av underutveckling, krigsödeläggelse och byråkratiskt vanstyre, för att ge eftertryck till de klassiska argumenten mot socialistisk planering som sådan. Man borde fråga: beror inte de speciella problemen i ekonomierna av sovjetisk typ delvis på att förhållandena inte är mogna för att ge allmän spridning åt socialiseringen? Jag tror tvärtom att det går att visa att det finns objektiva tendenser i de flesta utvecklade länder, som tyder på att de materiella, tekniska och mänskliga tillgångar som krävs för planering redan existerar. Och på samma gång visar dessa utvecklade samhällen också hur högt priset blir för avsaknaden av planering. Nog måste varje realistiskt program för att tackla massarbetslösheten, superexploate-

ringen av kvinnliga arbetare eller etniska minoriteter, eller de enorma problem som orsakas av företagens och regeringarnas ekologiska ansvarslöshet, grunda sig på att man inför helt nya samhälleliga prioriteringar med hjälp av en verklig socialisering och demokratisk planering. Marx förkastade inte varuproduktion ("marknadsekonomi") för socialismen bara på grund av ekonomisk effektivitet – eller av blind tilltro till proletariatet. Det vore fullständigt fel att avfärda hela denna väldiga socialistiska tradition som fick sin kulmen i hans skrifter, bara därför att detta arbete också åberopas på ett vilseledande sätt av de sovjetiska förespråkarna för en byråkratisk centralisering. Att göra det vore lika missriktat som att förkasta principen om mänskliga rättigheter under förevändning att reaktionära kapitalister också åberopar dessa principer.

Alltför många beslut?

Låt oss nu ta itu med de viktigaste invändningar som Alec Nove reser mot det han anser vara den klassiska marxistiska synen på socialistisk planering. På grundval av sina otvivelaktiga kunskaper om den sovjetiska ekonomin, argumenterar han att det i varje ögonblick troligen finns omkring tolv miljoner identifierbara olika produkter i Sovjetunionen, och att bara marknaden skulle kunna fördela dessa rationellt – antalet beslut som måste tas är helt enkelt för stort för att kunna hanteras av någon sorts demokratisk producentsammanslutning.² Vad ska vi tro om detta argument? Låt oss först klara ut en oklarhet i det. Noves siffra innefattar ett oändligt antal mellanliggande varor och reservdelar liksom specialutrustning som de vanliga medborgarna aldrig stöter på eller konsumerar. Den omfattar också ett stort antal varianter av *samma* konsumtionsvara. I samhället i väst varierar de från 10 olika sorters tvättmedel till 30 olika brödsorter, och så vidare. Normala människor kommer vanligtvis bara att konsumera en eller två olika varianter, inte allihopa. Det är viktigt att vara medveten om detta för att begränsa den svårighet som Nove befattar sig med. Ty det är faktiskt inte fallet att marknaden i de utvecklade kapitalistiska länderna "fördelar" miljontals varor – antingen konsumtions- eller produktionsvaror. I värsta fall kan privata konsumenter köpa några tusen olika varor under loppet av ett liv (till och med det är en överdriven beräkning för många av dem). De har inte tid att konsumera "miljontals" olika varor, eller att svara på "signaler från marknaden" för att "välja" dem. Uppfattningen – som omhuldas av liberala ekonomer och även av Stalin på sin tid – att det finns "obegränsade konsumtionsbehov", som för att tillfredsställas kräver ett "obegränsat antal varor", är helt enkelt löjlig. Det går inte att konsumera ett obegränsat antal varor på en begränsad tid, och olyckligtvis är vår vistelse på jorden definitivt begränsad!

Situationen förändras inte på något betydande sätt om man tittar på produktionsvaror (inklusive mellanliggande produkter). Som vi redan har påpekat fördelas en stor mängd mellanliggande varor överhuvudtaget inte via marknaden. De tillverkas på beställning. Det är uppenbart. Men man uppmärksammas mindre ofta att samma sak idag gäller de flesta stora maskiner. Man går inte och handlar turbiner till vattenkraftverk på en stormarknad, man beställer dem utifrån mycket exakta och detaljerade specifikationer. Även om detta görs via offentliga anbud så är det inte alls samma sak som "marknadsfördelning". De olika anbuden har inte lett till att det faktiskt har tillverkats olika produkter som man väljer mellan. De har lett till att bara *en* produkt faktiskt har tillverkats, och den används *automatiskt*. Samma procedur kan tydligen följas utan att man drar in några marknads-mekanismer. Istället för konkurrerande anbudsgivare skulle man kunna räkna ut olika produktionskostnader på olika produktionsenheter och välja den billigaste leverantören, under förutsättning att man följde alla kvalitets- och tekniska specifikationer.

Vi kommer alltså fram till en ganska häpnadsväckande slutsats. I de flesta utvecklade kapitalistiska länder produceras *redan idag* huvuddelen av både konsumtions- och produktionsvaror inte alls som svar på "signaler från marknaden" som svänger våldsamt från år till år, än mindre från månad till

² **Teori för en möjlig socialism**, på marxistarkiv.se, s 41. I denna artikel kommer jag att koncentrera mig på Noves principiella kritik mot marxismens uppfattning av socialismen, snarare än hans meningsskiljaktigheter med den marxistiska ekonomiska teorin i allmänhet.

månad. *Huvuddelen av den nuvarande produktionen motsvarar fastslagna konsumtionsmönster och förutbestämda produktionstekniker som till största delen om inte fullständigt är oberoende av marknaden.* Hur har det blivit så? Det är just resultatet av arbetets allt större socialisering. Varför skulle inte problemet att fördela de resurser som behövs för dessa produkter, som i det stora hela är kända på förhand, kunna lösas av de associerade producenterna, med hjälp av moderna datorer som förvisso kan hantera de ”miljontals ekvationer” som Nove finner så skrämmande? Givetvis är inte konsumenternas vanor oföränderliga. Långsiktiga teknologiska förändringar kan på ett genomgripande sätt förändra den förhärskande blandningen av konsumtionsvaror, liksom hur de tillverkas. För ett sekel sedan var kärror och ekipage som drogs av hästar standardvaror. Idag har de ersatts av bilar, med allt vad det innebär (bensin, motorvägar, reservdelar, och så vidare). För 100 år sedan användes knappt någon cement, stål eller glas och inget aluminium alls vid husbyggen. Nuförtiden spelar trä och tegel en mycket mindre roll för att konstruera människors bostäder.

Man denna sortens förändringar äger bara rum i massiv skala på lång sikt. Dessutom *kommer den första impulsen till dem aldrig från marknaden eller konsumenten.* Den kommer från uppfinnaren och den till denne knutna tillverkningsenheten. Det var inte tiotusentals kunder som desperat jagade runt och vred sina händer och ropade: ”Kära Henry Ford, ge oss bilar! Kära vänner till Apple, ge oss datorer!” Det var företag (förnyande sådana, förvisso! Mer än ett halvt sekel innan Schumpeter påpekade Marx behovet av ständiga teknologiska förändringar och uppfinningar, som framkallades både av konkurrensen mellan kapitalisterna och av klasskampen mellan kapital och arbete) som lanserade nya produkter till konsumenterna för att skapa det nödvändiga behovet för att sälja så många av sina varor som möjligt.

II Brist och överflöd

Problemet med en mycket komplicerad fördelning i en utvecklad industriekonomi, som det framställs av Nove, är således i stora stycken bara skenbart. Ingen kan förneka att en demokratisk socialistisk planering kommer att ställas inför sina egna praktiska svårigheter, varav en del med lätthet går att förutsäga medan andra för ögonblicket är svårare att förutse. Men det finns ingen anledning att anta att de skulle vara omöjliga att övervinna i den tekniska mening som Nove påstår. Men hans kritik av den marxistiska synen på socialismen handlar inte bara om de metoder den föreslår för att bygga ett klasslöst samhälle, utan gäller också definitionen av själva målet. Ty – hävdar Nove – antagandet om överflöd, på vilken Marx’ idé om kommunismen grundade sig, är hopplöst utopiskt. Så här säger han om detta ämne: ”Låt oss definiera överflöd som tillräcklig förmåga att uppfylla kraven till nollpris, utan att någon person med rimliga anspråk blir otillfredsställd eller vill ha mer av något slag (i varje fall inget som är reproducerbart). Denna föreställning spelar en central roll i Marx’ vision av socialismen/kommunismen... Överflöd tar bort alla konflikter om resursallokeringen eftersom det definitionsmässigt finns tillräckligt mycket för alla, och därmed inga varandra uteslutande val... Det finns då inga skäl för olika individer och grupper att konkurrera, att för egen del lägga beslag på sådant som är fritt tillgängligt för alla. Låt mig som exempel ta vattnet i skotska städer. Det är uppenbarligen inte kostnadsfritt, arbete måste användas för byggandet av reservoarer och ledningar, för rening, reparationer, underhåll och annat. Men det finns gott om vatten. Det är inte nödvändigt att reglera användningen av det genom ’prisransonering’, utan det finns tillgängligt i tillräcklig mängd för alla ändamål. Det ’marknadsförs’ inte i någon rimlig mening av ordet, och inte heller är försörjningen föremål för någon ’värdelag’ eller något lönsamhetskriterium. Det finns ingen konkurrens om vatten... Om andra varor var lika lätt och fritt tillgängliga som vattnet i Skottland skulle nya attityder utvecklas hos människorna. Förvärvsbegäret skulle upplösas, äganderätt och egendomsbrott skulle också försvinna, inte för att medborgarna hade blivit ’goda’ genom att läsa marxistiska böcker utan därför att förvärvsbegäret skulle ha förlorat all mening.”³

3 *Ibid*, s 25.

Noves felaktiga slutsatser

Det finns en hel rad felaktiga slutsatser i detta avgörande stycke. Nove börjar med att berätta för oss att ”överflöd” innebär att det inte finns några konflikter angående fördelningen av resurser. Men därefter förvandlar han i tysthet ”resursallokering” till konsumentbehov. Ty det skulle givetvis inte finnas ”gott om” vatten i Skottland om 50 kraftverk skulle byggas där. Med andra ord gör Nove det tysta antagandet att *det är de lokala konsumtionsbehoven som avgör vad det är ”gott om”*, och bara de, om allt annat är lika. Med andra ord tar han de befintliga konsumentvanorna (och produktionsmönstren) *för givna och permanenta*. Men han gör inte detta antagande uttryckligen. Ty om han gjorde det så skulle han undergräva sitt första påstående att det är omöjligt med överflöd och att den marxistiska socialismen är otänkbar.

Det finns ytterligare en motsättning i hans argument. Å ena sidan anmärker Alec Nove att det krävs mycket arbete på ledningar, reservoarer, underhåll etc för att invånarna i Skottland ska få behålla ”gott om vatten”. Men det är ”relativ brist” på arbete. Samma arbete som investeras i vattenledningar eller reservoarer skulle kunna användas på en hel rad andra alternativ – för att bygga golfbanor, kraftverk eller till och med missiler. Men trots att ”konflikter om resursallokering” i allmänhet är oundvikliga, så kan man på något mystiskt sätt vatten distribueras ”gratis” i Skottland, och uppenbarligen uppstår inga konflikter om fördelningen av det aktuella arbetet. Så det samband som Nove, tillsammans med oräkneliga andra ekonomer, för att inte tala om sociologer och folkskygga filosofer, förutsätter mellan en *övergripande* brist på resurser och *speciella* mönster för hur människor uppträder går inte att bevisa empiriskt – snällt sagt. Ty hans eget exempel visar att människor mycket väl kan agera utan förvärvsbegär i fråga om speciella varor, under speciella omständigheter, under förutsättning att ett antal villkor är uppfyllda.

Vilka är dessa villkor? Varför är det inte nödvändigt med ”prisransonering” i fråga om de skotska invånarnas konsumtion av vatten? Förvånansvärt nog nämner inte Alec Nove den uppenbara ekonomiska orsaken, trots att både marxistiska och liberala ekonomer inte skulle ha svårt att vara överens om den – och trots att den omedelbart förklarar varför samma sak inte gäller ett möjligt uppförande av fler kraftverk i regionen. Det beror på att den *marginella elasticiteten hos de privata konsumenternas efterfrågan på vatten har blivit noll eller till och med negativ*. Som ett resultat av att vatten tillhandahålls gratis finns det troligen ett visst ”slöseri”. Men slöseriet är mindre än ”kostnaden att prissätta” denna speciella vara (installation av mätare, anställa kontrollpersonal, skicka ut räkningar, och så vidare). Under dessa omständigheter lönar det sig helt enkelt inte att prissätta vatten. Den centrala och avgörande erfarenhetsmässiga utgångspunkten är en stabil, förutsägbar efterfrågan (med en tendens att minska). Resten härrör från detta.

Men om det går att tänka sig ett överflöd av vatten samtidigt med en kvarstående brist på resurser i allmänhet, varför kan inte samma sak gälla andra varor och tjänster under liknande omständigheter? Kan det verkligen vara så att vatten i Skottland är den enda vara för vilket efterfrågans elasticitet har blivit noll eller negativ? Det är här Marx’ vision om socialismen/kommunismen kommer till sin rätt. Ty när det sociala välståndet ökar, produktivkrafterna tillväxer och det uppstår postkapitalistiska institutioner, så kan antalet varor och tjänster som kännetecknas av denna stabila efterfrågan – och vilka därmed kan distribueras gratis – successivt öka. När – låt oss säga – upp till 60 eller 75% av alla konsumtionsvaror och tjänster fördelas på detta sätt, då kommer denna allt större ökning att på ett dramatiskt sätt ha förändrat ”mänsklighetens övergripande villkor”.

Det finns ett annat *petitio principii** som helt apropå halkar in i Noves slutsats. Han verkar hävda att ”äganderätt” ofrånkomligt måste uppstå ur ”brist”. Men för att brist ska ge upphov till sådana rättigheter måste det skapas speciella samhällsinstitutioner som möjliggör, underlättar och försvarar att produktionsmedlen tillägnas privat, och att massan av producenter förhindras en fri tillgång till

* **Petitio principii** är en felaktig slutsats, där det som ska bevisas på något sätt förutsätts. Kallas ibland cirkelresonemang – öa.

dem, såväl som den naturliga basen för deras levebröd (jord, vatten och luft). Dessa kommer i sin tur att knytas till speciella samhällsklasser som försvarar speciella intressen mot andra samhällsklasser som försvarar andra intressen. ”Brist” var förvisso en verklighet i Bantufolkets traditionella byar. Men under tusentals år ledde det inte till ”äganderätt” över landet. Så om folket i Skottland (eller Storbritannien, eller Europa, eller i en socialistisk världsfederation) idag på ett demokratiskt sätt skulle bestämma sig för att inte ge äganderätt till investerare i vattenkraft, så finns det ingen ekonomisk lag som på ett mystiskt sätt skulle förvandla offentligt ägt vatten till privatägt vatten, bara på grund av brist. Det kanske skulle ”kosta dem” dyrare energi (det vill säga att lägga ut mer av de tillgängliga materiella och mänskliga resurserna på energiproduktion) för att de föredrar gott om rent, gratis vatten för konsumenten. Men det skulle vara deras val och rättighet, som konsumenterna och medborgarna.

Av samma orsak är det lika fel att härleda ett inneboende ”mänskligt förvärvsbegär” från brist. Det finns inget sådant som ett allmänt förvärvsbegär. Snarare är benägenheten till förvärvsbegär speciell, och den hänger inte så mycket ihop med en allmän brist på varor, eller ens brist på speciella varor, utan med *speciella behovs relativa intensitet*. En Rolls-Royce är en mycket trevlig bil. Den är också mycket sällsynt. Många bilförare (och definitivt de flesta bilfantaster) skulle vilja äga en Rolls. Men den överväldigande majoriteten av befolkningen deltar inte i ett vansinnigt slagsmål för att få en Rolls. De räknar inte varje öre och sparar för att till varje pris få en ”sällsynt Rolls”. De känner inte ett våldsamt förvärvsbegär till denna lyxbil. De är inte neurotiskt frustrerade över att veta att de aldrig kommer att få någon. Så ”förvärvsbegär” kan vittra bort långt innan ”allmän brist” har försvunnit – precis som den vittrade bort i fråga om vatten bland folk i Skottland. *Det räcker att de mest intensiva behoven har tillfredsställts, eller att konsumtionen på dessa områden blivit mättad*. Det är det grundläggande antagande på vilket Marx grundade sin vision av socialismen. Det är fullständigt realistiskt och tänkbart.

III Rangordningen av behov

I vårt svar på Noves kritik mot det marxistiska arvet har vi fört fram begreppet ”behovens relativa intensitet”. Denna uppfattning har flera viktiga konsekvenser för diskussionen om den socialistiska planeringen, som vi nu ska ta itu med. I dagens västvärld får behovens olika intensitet sitt uttryck i konsumenternas olika beteende gentemot ”prissatta” varor och tjänster (och även ”icke prissatta”). Men det måste inte mätas indirekt i pengar. Det går att avgöra empiriskt genom att exempelvis studera förändringar av de fysiska konsumtionsmönstren när inkomsterna plötsligt minskar (som det har gjort för enorma mängder människor under den pågående depressionen). Vissa allmänna drag sticker då ut klart. Ty man skär ner vissa utgifter före andra. Vissa sorters varor i varje huvudsaklig konsumtionskategori kommer att minska, medan andra kommer att öka (det kommer att konsumeras mer fläskkött och mindre magert nötkött). Utgifter för hälsovård kommer att visa sig vara mer stabila än utgifterna för toalettartiklar. Man föredrar inte saker slumpmässigt. En av de viktigaste framsteg för kunskapen som kapitalismen har fått till stånd – i viss mening ska kapitalet ha en komplimang för det – är att det på grund av den ökande levnadsstandarden hos först medelklasserna och sedan allt större delar av befolkningen, nu finns en hel del empiriska, statistiska data om konsumtionsmönstren som är anmärkningsvärt likartade i ett stort antal länder. De visar att det finns en objektiv prioriteringsordning som är gemensam för hundratals miljoner människor under flera decennier. Varje ansvarsfull analys av människans behov bör utgå från dessa bevis. En sådan analys uppvisar ett mönster som den preussiske statistikern Engel konstaterade redan för 150 år sedan. När behoven i och med den ekonomiska tillväxten skiktas upp, så går det att se att de har en bestämd rangordning. Det finns grundläggande behov. Det finns sekundära behov. Det finns också lyx- eller marginella behov. I stora drag – och här är vi beredda att låta empiriska data rätta oss, men däremot inte metafysiska spekulationer – skulle vi i den första kategorin placera: basmatvaror och dryck, kläder, tak över huvudet och en därmed tillhörande standardkomfort (värme, elektricitet, rinnande

vatten, sanitär utrustning, möbler); utbildning och hälsovård; garanterade transporter till och från arbetet; och ett minimum av fritid och ledighet som är oundgängligt för att återuppbygga arbetskraften utifrån en given arbetstakt och stress. Det är de behov som för Marx *måste* tillfredsställas om en genomsnittlig lönearbetare ska kunna fortsätta att arbeta vid en given ansträngningsnivå. De kan ytterligare delas upp i ett fysiologiskt minimum och ett historiskt och moraliskt tillägg. De varierar över tid och rum. Deras svängningar beror inte bara på större förändringar av den genomsnittliga arbetsproduktiviteten. De är också en funktion av betydande förändringar av den historiska styrkebalansen mellan de stridande samhällsklasserna. Men i varje givet ögonblick, i varje givet land är de objektiva data – som också är klart närvarande i medvetandet hos den stora majoriteten av befolkningen. De går inte att ändra godtyckligt (inte heller med hjälp av ”marknadskrafterna”) utan att det sker våldsamma störningar i den samhälls- och ekonomiska strukturen.

I den andra gruppen varor och tjänster skulle vi placera mer förfinade livsmedel, drycker, kläder och hushållsredskap (utom de allra flottaste), mer utvecklade ”kultur-” och ”fritidsvaror” och -tjänster, och privata motorfordon (till skillnad från offentliga transporter). Alla andra konsumtionsvaror och tjänster skulle hamna i den tredje kategorin av lyxutgifter. Det är naturligtvis svårt att dra de exakta gränserna mellan dessa tre kategorier. Den första är lättast att avgränsa. Det gradvisa överförandet av behov (och av varor och tjänster för att tillfredsställa dessa behov) från den första till den andra kategorin är en funktion av den ekonomiska tillväxten och samhällets utveckling (i synnerhet av resultaten av proletariats klasskamp). Betald semester för alla är en nyligen inträffad erövring för arbetarklassen, och daterar sig från den stora vågen av fabriksöckupationer 1936-1937 och dess senare effekter över hela den industrialiserade världen. Skillnaden mellan den andra och den tredje kategorin handlar mer om samhällskulturella företräden än om iakttagbara massfenomen.

Men även om alla dessa punkter förtjänar att betonas, så är det allmänna mönster som framträder ganska klart. Rangordningen av mänskliga behov har uppenbarligen både en fysiologisk och historisk social bas. Den är varken godtycklig eller subjektiv. Den går att återfinna på alla kontinenter, under de mest varierande omständigheter, om än inte samtidigt på grund av den ekonomiska tillväxtens och samhälls- och utvecklingens ojämna och sammansatta utveckling. Denna rangordning av behov är inte resultatet av några *diktat*, varken från marknadskrafterna eller från tyranniska byråkrater eller upplysta experter. Den uttrycks i ett spontant eller halvt spontant konsumentbeteende. Den enda ”tyranni” som är inblandad är den stora majoritetens tyranni. ”Säregna” minoriteter – som oftast inte är så få i absoluta siffror – kommer inte att passa i det övergripande mönstret: helnykterister mot konsumenter av alkoholhaltiga drycker; rökare till skillnad från icke-rökare; vegetarianer mot köttätare; folk som vägrar att titta på TV eller inte kan eller vill läsa tidningar eller böcker; andra som av princip vägrar att någonsin träffa en läkare eller åka till sjukhus. Men med tanke på det mycket stora antal människor som det handlar om – hundratals miljoner – så tenderar sannoliketskalkylen att jämna ut dessa undantag och över tid och rum upprätthålla ett tydligt mönster som vittnar om en definitiv rangordning av behov bland den överväldigande majoriteten av konsumenter.

Denna rangordning har ytterligare en ännu viktigare aspekt. Under varje skede i den ekonomiska tillväxten närmar sig elasticiteten hos efterfrågan inte bara noll och till och med negativa tal från toppen av prioritetslistan och neråt, vara för vara. Den har också en benägenhet att göra det för stora grupper av behov. Konsumtionen per capita av baslivsmedel (bröd, potatis, ris och så vidare) i de rikaste industriländerna håller idag på att sjunka både i absoluta fysiska mängder och i procent av den nationella konsumtionen i pengar. Det gör också konsumtionen av inhemsk frukt och grönsaker och, åtminstone i penningvärde, av basunderkläder och -strumpor, liksom enkla möbler. Statistiken visar också att den *övergripande* konsumtionen av livsmedel och kläder och skor, trots de allt större skillnaderna i smak och varor (många olika sorters bröd och kakor, ett mycket större antal olika sorters mat och kläder överhuvudtaget), har en tendens att bli mättad och till med börjar sjunka, mätt i kaloriintag, kvadratmeter kläder och antal par skor.

Konsumtionsmönster

Dessa fakta vederlägger fullständigt den borgerliga och stalinistiska tron att vanliga människors behov kan växa i det oändliga. Inget ligger längre från sanningen, såsom den går att mäta med hjälp av konsumenternas verkliga uppträdande. Det går att bekräfta att grundläggande behov börjar bli mättade i väst, inte bara därför att de blir mindre intensiva när de väl har passerat en viss tröskel, utan också på grund av förändrade motiv. *En förmodat instinktiv strävan att konsumera mer och mer tenderar att ersättas av förnuftiga konsumtionsmönster.* Det som är ”förnuftigt” här behöver inte ”dikteras” (*bör inte* dikteras) av vare sig marknadskrafter eller byråkratiska planerare eller allvetande experter. Det växer fram ur konsumenternas ökande mognad när människors prioriteringar förändras och deras egenintressen blir mer självmedvetna.

Livsmedelskonsumtionen är ett talande exempel på denna process. Sedan evinnerliga tider har mänskligheten stått på kanten till hunger och svält. Till och med under vårt århundrade har det varit tillståndet för den stora majoriteten av planetens befolkning. Under sådana förhållanden är det bara naturligt att människor är besatta av att äta. Fem års akut brist på livsmedel i Europa under Andra världskriget räckte för att starta en fullkomlig explosion av frossande så fort något som liknade ”obegränsad livsmedelskonsumtion” blev möjligt igen efter 1945 (i vissa europeiska länder mycket senare). Men hur länge varade detta frossande? Mindre än 20 år efter att det återigen hade blivit relativt gott om mat igen (efter bara en generation!) började prioriteringarna förändras dramatiskt. Att äta mindre blev regel, inte att äta mer. Hälsa blev viktigare än övermättnad. Denna förändring berodde inte på att läkare eller hälsoindustrin ”tvingade igenom” nya konsumtionsmönster. Det var självbevarelsedriften som föranledde den. Långt innan hälsoindustrin hade uppstått gick det att urskilja en liknande förändring av inställningen bland de rika ”som hade förverkligat socialismen för sig själva”.

Det hade skett en verklig gastronomisk omvälvning mellan de feta engelska och franska härskande klasserna anno 1850 och de magra amerikanska miljonärerna ett sekel senare. Idag kan vanliga medborgare i väst ha större nöje av mer varierade måltider. De kan alltmer njuta av matlagning i sig som ett tidsfördriv. Men de kommer fortfarande att ha en benägenhet att minska det absoluta intaget av kalorier för att leva 20 år längre istället för att dö i förtid av att föräta sig och åderförkalkning.

De sjukas – eller hypokondrikernas – konsumtionsmönster uppvisar ett mycket liknande mönster. Det är uppenbart att ingen skulle välja att operera bort sina lemmar eller organ ett efter ett bara för att det var gratis. Men den kraftiga ökningen av konsumtionen av tillgängliga mediciner – liksom ökningen av tandproteser och glasögon efter införandet av NHS [offentlig sjukvård] i Storbritannien – var inte bara eller ens i huvudsak ett passivt underkastande under läkemedelsindustrins oansvariga reklam. Det var i grund och botten uttryck för en eftersläpning av icke uppfyllda grundläggande behov. När denna eftersläpning väl försvinner och man uppnår en viss mättnadströskel, så kommer varje noggrann och genomgripande bildningskampanj för att visa de negativa effekterna av en överkonsumtion av läkemedel troligen att bli effektiv. Läkemedelskonsumtionen kommer att ha en tendens att plana ut och så småningom minska (mer välbeställda samhällsgrupper visar redan prov på detta mönster). Det är faktiskt inte överdriven optimism att påpeka att en systematisk utbildning om rökningens skadeverkningar har lett till en otvetydig minskning av cigarettkonsumtionen, trots tobaksindustrins alla ansträngningar för motsatsen.

Två slutsatser följer av dessa betraktelser. För det första, när ”brist” alltmer begränsas till mindre viktiga varor och tjänster så kommer det att bli fullt möjligt att minska pengarnas roll inom ekonomin i sin helhet, allteftersom gratis varor och tjänster blir vanligare än varor och tjänster som köps. Ty det är absurt att förutsätta att konsumenter bara kan avgöra sina behov indirekt, genom att fördela sina penninginkomster på olika varor och tjänster. Varför skulle enskilda individer tvingas ta omvägen över pengar för att ta reda på vad de behöver? Uppenbarligen är motsatsen den verkliga situationen. De vill ha en viss mängd mat, kläder och fritid, med speciell förkärlek för de sorter de

tycker om, och sedan säger de till sig själva: ”Jag har så här mycket för att täcka dessa behov, vilket innebär att jag inte kan tillfredsställa allihop, och följaktligen måste jag välja bland dem.” De skaffar sig inte först pengar för att sedan gå runt och säga: ”Tack vare pengarna i fickan och skyltfönstren framför mig inser jag nu att jag är hungrig!” Det enklaste – och mest demokratiska – sättet att anpassa de materiella tillgångarna till de samhälleliga behoven är inte att föra in ett mellanled med pengar mellan dem, utan att ta reda på människors behov genom att helt enkelt fråga vilka de är.

Dagens utvecklade kapitalistiska länder som imorgon tillsammans skulle kunna bli ett socialistiskt samväld, består givetvis av miljontals olika människor med egna tycken och smak. Under övergången till socialismen kommer den sorts standardiserade enhetliga produktion som kapitalismen inför att ha en tendens att minska. Vid en särskild tidpunkt under tillfredsställandet – eller mättandet – av behoven sker det på ett naturligt sätt en förändring från passiv till aktiv konsumtion, och en större individualisering av behoven som kräver större kreativitet för att man ska kunna möta dem. På det hela taget är det sannolikt att *nya behov* kommer att hamna i två grupper. De som utvecklas av äventyrliga och fantasifulle minoriteter som är ivriga att experimentera med nya produkter och tjänster. Men en *massproduktion* av nya varor skulle inte ske automatiskt som resultatet av nya uppfinningar. Det måste vara ett medvetet val som en majoritet gör. 20% av befolkningen skulle inte ha rätt att tvinga på alla medborgare en allmän spridning av nya varor, även om de skulle kunna öka sin egen arbetsbörda för att säkerställa produktionen av dem. Å andra sidan kommer det också att finnas fall där majoriteten verkligen väljer en helt ny sorts varor och tjänster, och det skulle följa en grundläggande förändring av den övergripande planen för att tillgodose det nya behovet. Det har varit ganska ovanligt med sådana omfattande konsumentrevolutioner under 1900-talets kapitalistiska historia. Tre större utmärker sig – bilen, elektriska hushållsredskap och plastartiklar – som radikalt har förändrat livet för hundratals miljoner människor. Under socialismen skulle inte sådana enorma omvandlingar äga rum skoningslöst och anarkistiskt, utan rationellt och mänskligt, för första gången på order och under kontroll av de som påverkas av dem. Det skulle utgöra en objektiv grundval för att varuproduktionen och utbytet av pengar ska kunna vittra bort. På samma gång skulle samhällskonflikterna minska i intensitet, under förutsättning att det finns institutioner som gör tillfredsställandet av grundläggande behov till en automatisk, vanlig, självklar vardagshändelse. Detta skulle utgöra den subjektiva grundvalen för att pengar och marknadsekonomin skulle vittra bort. Ty när samhällskonflikterna rör mat, jord, grundläggande arbetsmönster, elementär hälsovård och utbildning, och grundläggande mänskliga rättigheter och friheter, så blir de oerhört våldsamma och bittra. Men det finns inga exempel på miljonärer som dödar varandra för att komma in på exklusiva stränder på Bahamas, eller världskrig som bryter ut om gamla mästare eller ens platser på börserna i Chicago (oavsett hur smärtsamt en kort stunds avsaknad av dessa kan vara). Tillfälligtvis kan politiska intriger, korrupcion i stor skala och till och med mord användas för att lösa konflikter om fördelningen av dessa ”knappa resurser”. Men sådana förvecklingar kan inte jämföras med fasorna under svälten på Irland, den stora depressionen eller det indiska kastsystemet. Om stridigheter av den sort som utlöses av svält, arbetslöshet och diskriminering skulle försvinna så skulle vi få en helt annan värld – med andra beteenden och en annan själslig struktur. Om ”förvärvsbegär” skulle begränsas till lyxartiklar och konkurrensen till kamp om kubanska cigarrer, då skulle de vara kvalitativt annorlunda fenomen från det vi ser idag. Vi tvekar inte att säga att en sådan värld skulle vara bättre för 99% av dess invånare.

Tyranni över brist?

Trots det kommer det att finna de som motsätter sig dessa slutsatser. Ty så fort vi använder begreppet ”rangordning av samhälleliga behov”, där vissa kräver högre prioritet än andra, så uppstår det enorma misstankar, i synnerhet efter erfarenheterna med vår tids byråkratiskt centraliserade – det vill säga byråkratiskt skötta och missköta – ekonomier. Med vilken rätt, i namn av vems auktoritet, och med vilka omänskliga resultat ska dessa ”prioriteringar” påtvingas verkliga levande människor?

Är det inte ”vägen till livegenskap”?

Detta är ett argument som socialister som är mer hängivna mänsklighetens frigörelse – det vill säga frihet – än anhängarna till någon annan filosofisk eller politisk åskådning, måste ta ytterst allvarligt. Men det är viktigt att ta itu med det på ett noggrant och mycket samvetsgrant sätt. I ett arbete som Nove rekommenderar, **Dictatorship over Needs** [Diktatur över behov], fördömer Ferenc Feher fullständigt härskarna i Sovjetunionen, Kina och Östeuropa för att utöva en total diktatur över sina befolkningars behov. Han för fram mycket starka argument. Men de är också ofullständiga och innehåller en egen betydande motsägelse. Källan till denna motsägelse finns i ett begrepp som återkommer gång på gång, inte bara i Ferenc Fehers och Agnes Hellers verk, utan också hos Ota Sik, Branko Horvat, Wlodzimierz Brus och många andra förespråkare för ”marknadssocialism”.⁴ Det är ingen slump att samma begrepp likaså återfinns i skrifter av mer teoretiskt skolade och intellektuellt konsekventa nyliberaler som von Mises, von Hayek och Friedman. Begreppet i fråga är ”samhälleligt vedertagna behov”. Oavsett sina andra – betydande – olikheter, måste alla dessa teoretiker använda brist på resurser som den hörnsten på vilken de bygger upp sina ekonomiska teorier (*alla ekonomiska teorier*). Men brist på resurser innebär automatiskt att det *inte går* att tillfredsställa *alla* individuella behov. Det är det tysta antagandet bakom formuleringen ”samhälleligt vedertagna behov”: *samhället erkänner inte automatiskt de individuella behoven. Bara en del av dem erkänns*. Så en konsekvent individualist skulle kunna dra slutsatsen: formuleringen ”samhälleligt vedertagna behov” *medför alltid samhällets diktatur över individuella behov*. Det gäller marknadsekonomin lika mycket som en planerad ekonomi. Diktaturen är oundviklig. Den enda frågan är vilken specifik form den tar och vilka samhällspolitiska konsekvenser denna form leder till.

Former och konsekvenser

För både liberaler och marknadssocialister verkar det självklart att marknadens diktatur – ”ransonering med plånboken” – är mindre smärtsam för individen och mindre skadligt för den personliga friheten än planens diktatur – eller kort och gott ransonering. Detta kan verka bestickande om man jämför vissa ytterligheter på norra halvklotet – exempelvis ransonering med hjälp av inkomstskillnader i välfärdsstaten Sverige och ransonering med hjälp av Gosplans beslut i Stalins Ryssland. Men historiskt sett är sådana ytterligheter undantag snarare än regel. Om man tar det historiska genomsnittet av den ransonering som kapitalismen genomfört med hjälp av marknadsrelationer och inkomstskillnader, och vilken kännetecknas av utbredd massfattigdom och extremt ojämlika inkomster (genomsnittet för hela den kapitalistiska världen under de senaste 150-200 åren), då är slutsatsen långtifrån självklar.

Ju mindre den aktuella inkomstfördelningen tillfredsställer de grundläggande behoven, desto mindre bryr sig folk om vilka former denna bristande tillfredsställelse tar. Nyhetsbyråerna rapporterade nyligen om en katolsk präst i Santiago, som sa att stadens fattiga (mer än 50% av befolkningen!) efter den senaste devalveringen av den chilenska peson *inte ens kunde köpa bröd för sina inkomster*. Milton Friedman och hans Chicagopojkar skulle få svårt att övertyga dem om att de är ”mer fria” än medborgarna i Östtyskland som inte lider brist på baslivsmedel, oavsett vilken tyranni som deras andra, mindre grundläggande behov, utsätts för.

Dagens Afrika utgör ett annat exempel på dessa sanningar. När svälten ödelägger Sahel* skulle då någon brännmärka livsmedelsdistribution med hjälp av fysiska ransoner till de svältande som en ”diktatorisk” fördelning som reducerar dem till ”livegna” – medan försäljning av mat skulle göra

4 Se bland annat, Wlodzimierz Brus, **The market in a socialist economy**, London, 1972; Branko Horvat, **The political economy of socialism**, Oxford : Martin Robertson, 1982; Ota Sik, **The Third Way**, London, 1976; R Selucký, **Marxism, socialism, freedom**, London, 1979; Ferenc Feher och Agnes Heller, **Dictatorship over needs**, Oxford : Blackwell, 1983.

* **Sahel** är en halvtorr gränsszon i Afrika mellan Sahara och de mer bördiga områdena längre söderut – öa.

dem ”mer fria”. Om det bryter ut en allvarlig epidemi i Bangladesh, ska man då vara mot distribution av medicin i fysisk form som något förhatligt jämfört med att köpa den på marknaden? Faktum är att det är mycket mindre kostsamt och mer förnuftigt att tillfredsställa grundläggande behov med hjälp av direkt fördelning – eller omfördelning – av alla tillgängliga resurser för dessa behov, istället för indirekt genom tilldelning mot pengar på marknaden.

Till skillnad från detta kommer pengar och marknadsrelationer till sin rätt som verktyg för att ge konsumenterna större frihet i den mån som de grundläggande behoven redan har uppfyllts. Ty frihet för konsumenten förutsätter att denne har möjlighet att välja, och just när det gäller verkligt grundläggande behov har konsumenten inga val. Man ”väljer” normalt inte mellan bröd och en plats på ett jetplan, mellan basal utbildning och en andra TV-apparat, mellan sjukvård och en persisk matta. Under förutsättning att det finns små inkomstskillnader är pengar som ett medel för konsumenternas frihet bara ändamålsenliga när det handlar om beslut om sådant som det finns ett relativt överflöd av. Som ett sätt att avgöra den grundläggande inriktningen på samhällets resursallokeringar blir de troligen både orättvisa och ineffektiva.

Om ett samhälle demokratiskt beslutar att prioritera att tillfredsställa grundläggande behov, då minskar det automatiskt de resurser som finns tillgängliga för att tillfredsställa sekundära eller lyxbehov. Så länge de uppfyllda behoven inte är helt marginella, så går det i denna mening inte att undvika en ”diktatur över behoven”. Men här blir de politiska argumenten för socialismen allra mest uppenbara. För vad är mest rättvist: att offra miljontals grundläggande behov eller tiotusentals sekundära behov? Att ställa frågan så, betyder inte att man är för att motverka de mer förfinade behov som har utvecklats i och med den industriella civilisationens framsteg. De socialistiska framtidsutsikterna handlar om att gradvis tillfredsställa allt fler behov, inte att bara begränsa sig till de basala kraven. Marx förespråkade aldrig asketism eller en spartansk livsföring. Tvärtom innebär den syn på en fullständigt utvecklad personlighet som är central för hans syn på kommunismen, att det finns mycket varierande mänskliga behov som ska tillfredsställas, inte att vi ska begränsa våra behov till elementära livsmedel och boende. Det bortvittrande av marknads- och pengarelationer som Marx tänkte sig, innebär att principen om *ex ante*-fördelning av resurserna för att tillfredsställa dessa behov gradvis utvidgas till ett allt större antal varor och tjänster, med en större och inte mindre variation än under dagens kapitalism.

IV Diktatur över producenterna

Hittills har vi gjort som Alec Nove – och andra kritiker av den marxistiska socialismen – och riktat in oss på frågan om konsumtionen. Men denna vinkling är i sig själv givetvis ensidig. Ty de genomsnittliga medborgarna i ett utvecklat industriland är inte bara och inte ens i huvudsak – det vill säga under större delen av sina vuxna liv – konsumenter. De är fortfarande först och främst producenter. De tillbringar fortfarande i genomsnitt 9-10 timmar per dag, fem dagar i veckan, på arbetet eller på resa till och från arbetet. Om de flesta människor sover 8 timmar per natt, så återstår totalt 6 timmar till konsumtion, rekreation, vila, sexuella relationer, socialt umgänge.

Här uppstår ett dubbelt tvång, som förkämparna för ”konsumenternas frihet” knappt behandlar. Ty ju mer man multiplicerar det antal behov som ska tillfredsställas i en given befolkning, desto större arbetsbörda kräver man från producenterna vid en viss teknologisk nivå och organisering av arbetsprocessen. Om inte besluten om denna arbetsbörda tas på ett medvetet och demokratiskt sätt *av producenterna själva*, så *tvingas* besluten på dem på ett diktatoriskt sätt – antingen med hjälp av Stalins omänskliga arbetslagstiftning eller arbetsmarknadens skoningslösa lagar, med dess miljontals arbetslösa idag. Förvisso borde väl varje förespråkare för ett rättvisare och mer mänskligt samhälle anse att detta förtryck är lika frånstötande som diktaturen över konsumenternas behov? Ty systemet med ”belöning och bestraffning” via marknaden, som nuförtiden på ett så naivt sätt höjs till skyarna av många inom vänstern, är bara en tunt maskerad diktatur över producenternas tid och

ansträngningar, och därmed över hela deras liv.

Sådana belöningar och bestraffningar förutsätter inte bara högre och lägre inkomster, ”bättre” och ”sämre” arbeten. De förutsätter också periodvisa avskedanden, arbetslöshetens misär (inklusive det moraliska eländet att känna sig värdelös som social varelse), taktökningar, beroendeförhållande till stoppur och det löpande bandet, produktionsgruppens auktoritära disciplin, hälsorisker både mentalt och fysiskt, buller, avskiljande från all kunskap om produktionen i sin helhet, omvandling av människor till rena bihang till maskiner eller datorer.

Varför är det självklart att miljontals människor ska underkasta sig detta tvång bara för att ge 10% mer ”konsumenttillfredsställelse” till 50% av sina samtida, eller till och med bara till 20% av dem? Men det är precis vad marknadsekonomierna *tvingar* dem att göra om de vill fortsätta att kunna ta hand om sina familjer och sig själva! Är det ett pris som det är värt att betala bara för att hamna i ett grundläggande utanförskap under produktionsprocessen? Det är minst sagt inte bevisat. Vore det inte att föredra att jobba tio timmar mindre i veckan med mycket mindre stress, framför att få en Betamax, en andra bil (kanske till och med en första bil, om det fanns offentliga transporter tillgängliga), en elektrisk köttkniv – om inte denna minskning riskerade möjligheten att tillfredsställa alla primära behov? Vem vet vad producenterna skulle bestämma *om de verkligen hade möjlighet att göra ett fritt val* – det vill säga om inte alternativet var att deras grundläggande behov skulle uppfyllas sämre och tillvarons osäkerhet öka på ett katastrofalt sätt?

Under en marknadsekonomi – alla sorters marknadsekonomier oavsett hur ”blandade” de är, inklusive en ”socialistisk marknadsekonomi” – kan inte producenterna ta dessa beslut på ett fritt sätt. De dikteras bakom ryggen på dem – antingen genom att arbetsgivarna bestämmer för dem, eller med hjälp av ”objektiva lagar” som de inte kan kontrollera. Men det är inget ödesbestämt med denna diktatur. Den förmodade kejsaren har verkligen inga kläder. Det finns inget övertygande skäl att producenter i ett fritt samhälle inte skulle kunna säga: ”Vi är en miljon. Om vi arbetar 20 timmar i veckan, och använder 20 miljoner arbetstimmar med en viss mängd utrustning, så kan vi i detta skede och inom överskådlig framtid tillfredsställa x antal grundläggande behov – varken mer eller mindre! Genom att rationalisera vår teknologi och vår arbetsorganisation kan vi under de kommande 20 åren försöka minska arbetsbördan till 16 veckotimmar. Vi anser att det har *högsta* prioritet. Det finns fler behov att tillfredsställa – men vi är för närvarande inte beredda att arbeta mer än fem timmar per dag, och om 20 år fyra timmar per dag, för att tillfredsställa dessa extra behov. Så vi *fastställer* en laglig arbetsvecka på 25 timmar idag och att det under de kommande åren gradvis ska införas 20-timmarsvecka – även om det innebär att en del behov inte kommer att uppfyllas.” Med hjälp av vilka principer om ”rättvisa”, ”rimlighet”, ”demokrati” eller ”mänsklighet” rycker man den suveräna rätten att avgöra hur mycket tid och ansträngningar producenternas ska lägga ner på att tillfredsställa konsumenternas behov ur deras händer?

V Objektivt informellt samarbete

Nove tar aldrig itu med denna fråga direkt. Men utan tvekan skulle han svara att hans bok innehåller ett underförstått svar på den. Ty genom hela **Teori för en möjlig socialism** argumenterar han, att även om marknaden har sina brister, så utgörs marknaden den enda alternativa sammanhängande ekonomiska organiserande kraften till en mäktig centraliserad byråkrati. Det är ett av ledmotiven i hans bok. Men det är en dogmatisk fördom som återstår att bevisa. Det går i själva verket att empiriskt visa att den redan idag blir alltmer osann både i väst och i öst, innan någon sorts marxistisk socialism har förverkligats. Ty vad Nove förbiser, är att den växande motsättningen mellan den objektiva socialiseringen av arbetet och den fortsatta uppsplittringen av beslutsfattandet allt mindre kan tyglas av vare sig marknaden eller centraliserade byråkratiska planerare. Det som gör att dessa två klumpiga och irrationella system inte faller samman, är att de i själva verket kringgås *av miljontals dagliga handlingar av objektivt informellt samarbete*. Vad menar vi med det? För att förstå vad

det handlar om måste man göra en viktig distinktion. Penningrelationer är inte bara lika med marknadsrelationer, för de kan vara skenbara eller falska marknadsrelationer. I dessa fall döljer samma penningform helt olika verkliga innehåll. En marknadsekonomi är en ekonomi som styrs av prisfluktuationer. Oavsett om de ”ekonomiskt verksamma krafterna” är konsumenter eller företag, så reagerar de på marknadens signaler. Om det inte sker en sådan reaktion så är det svårt att bevisa (om det inte är ett axiom som inte behöver bevisas – det vill säga en uppenbarad dogm) att signalen är ekonomiskt av betydelse. Men vad säger de studier som gjorts om hur verkliga konsumenter agerar, inklusive hur arbetarklassen konsumerar, i de utvecklade kapitalistiska länderna i detta avseende? De visar att den övervägande delen av tillverkade varor idag köps i vanliga affärer, eller från vanliga distributörer, *oberoende av prisfluktuationerna*. Det är ingen överdrift att säga att det gäller åtminstone 80% av de genomsnittliga konsumenternas konsumtion.

Således kommer inte prisfluktuationerna att få en vanlig kund att plötsligt byta bagare, specerihandlare, buss eller tunnelbana, frisör, stormarknad eller till och med herrekipering, för att inte tala om sina barns skola eller sjukhus. Vanligt folk springer inte runt från den ena frukthandlaren till den andra för att hitta var ett kilo äpplen är 50 öre billigare. *Deras tid* (och i många fall: vana, lust att tala med bekanta försäljare eller andra kunder) *är dyrbarare än dessa marginella skillnader*. I typfallet är det bara när det sker ekonomiska katastrofer (prisökningar på olja på 300%, eller inkomstminskningar på 30% på grund av arbetslöshet) som sådana konsumtionsmönster svarar på konventionella marknadssignaler – och inte ens då för alla varor och tjänster. Fakta tyder på att gensvar utanför marknaden har trängt undan reaktioner på marknaden för stora delar av hur man fungerar ekonomiskt i det dagliga livet. Till och med i arbetarkvarter kan en plötslig prissänkning på äpplen betraktas med misstänksamhet (”sämre kvalitet?”, ”ett reklamtrick?”) och leda till att det säljs mindre och inte mer frukt än den som är lite dyrare. En relativt blygsam ökning, säg 10%, av priset på semesterresor kan stimulera istället för att hämma semesterutgifterna, så länge inkomster och anställningsgrad förblir oförändrad.

Denna sortens ekonomiska förhållanden handlar varken om en verklig marknadsekonomi eller byråkratiskt centraliserad planering. De utgör primitiva former av spontan samarbete. De kommer ofta att vara relativt stabila under årtal, om inte årtionden. Individerna, eller hushållet kan givetvis förändra dem efter behag, och gör ofta det – men utan någon utifrån kommande kraft som föreskriver sådan förändringar, eller att det sker några större ekonomiska omvälvningar som ett resultat av dem. Samma sak gäller många transaktioner mellan företag. Det är ingen mening för ett stort företag att leta intensivt bland flera leverantörer för att minska kostnaderna för material med 5%, om inte annat därför att de vanliga leverantörerna brukar garantera tillförlitliga leveranstider och en rimlig kvalitet, som erfarenheterna borgar för, och som mer än uppväger små prisskillnader. Det är så den mesta affärsverksamheten bedrivs idag i kapitalistiska – och inte ”socialistiska” – länder: den grundar sig på vana, sedvänjor, rutin och det naturliga samarbete som växer fram ur ömsesidig kunskap och förutsägbara resultat.

En invändning

Men man kan invända: dessa miljontals handlingar av frivilligt samarbete, som i sig själva varken styrs av signaler från marknaden eller byråkratiska direktiv, stöds och möjliggörs av mäktiga ekonomiska centraliserande krafter, vare sig de är planerade eller av marknadskaraktär. Det rutinmässiga samarbetet styr bara relativt små decentraliserade operationer, inte centraliserade operationer i stor skala. Denna invändning innehåller ett korn av sanning. Men det är mindre än vad det verkar vid en första anblick. Dess styrka vilar på skillnaden mellan – låt oss säga – å ena sidan miljontals kunder som rutinmässigt går till små affärer eller stormarknader för att köpa sin kondenserade mjölk utan att med falkblick göra omfattande sökningar efter små prissförändringar för att ändra sina vanor och handla på en billigare affär, och å den andra företagen Nestlé eller Carnation, som marknaden för-

visso *tvingar* att leta efter produktionskostnader och intäkter på samma mjölk med falkögon, eller riskera konkurs. Har inte ”marknaden” i själva verket tvingat dessa jätteföretag att gå ihop – eller var det inte marknaden? Ändå kommer Nestlés eget distributionsnätverk till sina tusentals återförsäljare att göras helt igenom rutinmässigt, och dess produktion av kondenserad mjölk kommer likaså att bli i högsta grad automatisk och rutinmässig. ”Marknaden” tränger faktiskt knappast in i denna krets på något som helst ekonomiskt betydelsefullt sätt, eftersom Nestlé är ett monopol och därmed givetvis kan genomdriva försäljningspriser som grundar sig på genomsnittliga produktionskostnader plus en på förhand bestämd vinstmarginal. Folk kommer hursomhelst att behöva mjölk och konsumera den i mer eller mindre förutbestämda mängder, så det enda ekonomiskt viktiga faktum här är hur stor del av landets inkomster (eller landets utgifter) som kommer att offras på mjölkkonsumtion, och hur stor del av produktionsresurserna som kommer att tilldelas för att producera och distribuera mjölk under optimala diet- och hygienförhållanden. Med tanke på de avancerade tekniker som redan finns tillgängliga så är alla andra svängningar helt minimala.

Ett ännu mer slående exempel är elkraftsindustrin. Ett nationellt elkraftsnät – ja faktiskt ett internationellt nät i hela EG och ett antal närliggande länder – behöver inga marknadskrafter eller någon centraliserad byråkrati för att fungera smidigt. De marginella svängningarna i efterfrågan på elektricitet går att slå fast ganska exakt på grundval av statistiska serier. Det går att på förhand förutsäga den maximala belastningen vid givna tidpunkter under hela året. Det går att upprätta tillräcklig reservkapacitet för att inte riskera plötsliga sammanbrott eller kraftigt ökad efterfrågan. Resultatet blir att en stabil distribution av elkraft bland hundratals miljoner kunder i grund och botten varken kräver marknadskrafter eller stora byråkratier. Den skulle i stor utsträckning skulle kunna skötas av datorer som arbetade efter tillgängliga statistiska data.⁵ Det är faktiskt ”prissättningen” av denna vara som blir alltmer oförnuftig (åtminstone för privata konsumenter och vanliga företag – de få industrier som är storkonsumenter av elektricitet skulle fortfarande kunna debiteras). Om man avskaffar det så skulle omkring 90% av elkraftsindustrins nuvarande byråkrati – i väst och öst – kunna dras in helt och hållet.

Det går inte att sprida dessa exempel till alla varor och tjänster, i varje industribransch eller samhällssektor. Vissa av problemen med centralisering är verkligen tekniska och av sådan sort att det inte går att ersätta beslutsfattande institutioner med vanor. Den *övergripande* uppdelningen av de ekonomiska resurserna (i nationell och internationell skala) mellan olika verksamhetsområden och samhällssektorer måste styras av ett medvetet organ. Men just denna trend mot ett allt större faktiskt samarbete mellan vanliga människor, som har utvecklats sida vid sida med den objektiva socialiseringen av arbetet, visar att det *finns* en utväg mellan de blinda marknadskrafternas Skylla och de enorma centraliserade byråkratiernas Karybdis: *ett demokratiskt centraliserat – det vill säga förenat – självstyre som grundas på ett genomtänkt och fritt samarbete.*

VI Nyskapande och motivation

Men skulle inte denna ”tredje lösning” leda till idealisering av rutiner och vana – det vill säga till ekonomisk stagnation? Definitivt inte inom produktionen, där producenternas intresse att minska sin arbetsbelastning och förbättra den mänskliga miljön skulle skapa inbyggda motiv för att minska kostnaderna. Det är möjligt att det skulle minska rusningen efter nya konsumtionsvaror. En förändring av den nuvarande strömmen av varor skulle i sig själv näppeligen leda till särskilt mycket lidande – till och med de allra rikaste konsumenterna levde ju trots allt för inte alls länge sedan lyckliga även utan datorspel och mobiltelefoner. Bara en människofientlig syn på mänskligheten skulle mäta dess relativa framsteg eller hälsa utifrån det allt större antal allt mindre användbara prylar som dess medborgare konsumerar. En socialistisk demokrati skulle *växa kulturellt* snarare än

⁵ För användandet av datorer för att införa fullständigt automatiserade företagssystem i Sovjetunionen, som av författaren kallas ASUP på engelska, se Martin Cave, **Computers and economic planning**, Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1980, s 153-167.

bara i fråga om konsumtion – det vill säga genom att bredda omfattningen av *meningsfulla mänskliga aktiviteter och relationer*: fostra barn och sprida utbildning, ta hand om sjuka och handikappade, utföra skapande arbete, utöva konst och vetenskap, älska, utforska världen och universum. Skulle ett samhälle som gav högsta prioritet åt kampen mot cancer och hjärtsjukdomar, åt att studera hur barn utvecklar sina egenskaper och sin intelligens, att förstå och minska neuroser och psykoser, vara så tråkig och ointressant i jämförelse med den glatt dynamiska värld vi nu lever i? Är friheten att leva längre och med större psykisk och fysisk hälsa mindre viktig än friheten att köpa två färg-tv-apparater?

Frånvaron av konkurrens på en marknad innebär inte nödvändigtvis brist på nyskapande produkter. Historiskt har faktiskt de flesta viktiga upptäckter och uppfinningar gjorts helt utanför några kommersiella sammanhang. Det existerade inga profiter när man först bevarade elden. Det var inte marknaden som skapade jordbruk och metallurgi. Boktryckarkonsten uppfanns inte för att tjäna pengar. De flesta medicinska framsteg – från Jenner till Pasteur och Koch till Fleming – kom inte till i förhoppning om ekonomisk ersättning.⁶ Den elektriska motorn föddes i ett universitetslaboratorium och inte i en företagsverkstad. Till och med datorn, för att inte tala om rymdskeppen, skapades för offentliga (låt vara militära) syften, inte för att berika privata aktieägare. Det finns inte minsta anledning att förmoda att ett bortvittrande av marknadsrelationer och penningersättning skulle leda till att de teknologiska uppfinningarna skulle försvinna. Ty impulsen till dessa ligger mycket djupare än vinningslysten konkurrens – i de vanliga producenternas naturliga benägenhet att spara på sitt eget arbete, och i människans naturliga intellektuella och vetenskapliga nyfikenhet.

Det finns inte heller någon grund för den utbredda uppfattningen att social jämlikhet är ett hinder för ekonomisk effektivitet. Bevis på motsatsen är lätt att hitta på kibbutzerna i Israel, där det nu växer upp en tredje generation av människor som lever i en miljö som i grunden kännetecknas av avsaknad av penningrelationer både inom produktionen och på konsumtionsområdet. Kibbutzen är givetvis inte på något sätt ett socialistiskt samhälle. Tvärtom är den en militär bostad för bosättare och har fungerat som en kolonial sprängkil mot den palestinska befolkningen, med alla de påfrestningar och förvrängningar som denna roll medför. Dessutom är de omgivna av en kapitalistisk ekonomi som stöder dem, och därmed är de utåt alltmer sammanflätade med förhållanden av kapital/lönearbete. Men just på grund av dessa ogynnsamma omständigheter är det ännu mer anmärkningsvärt att bara avskaffandet av pengar och marknadsrelationer på kibbutzen har lett till så många av de samhällsekonomiska effekter som Marx och Engels förutspådde. Trots att belöning och bestraffning i form av pengar fullständigt har försvunnit, så producerar folk på kibbutzen på ett normalt och effektivt sätt – faktiskt i genomsnitt effektivare än i den omgivande marknadsekonomin. Det har inte uppstått någon ny sorts ”icke penningrelaterad” ekonomisk ojämlikhet, privilegier, utsugning eller förtryck. Våld och brott har i stort sett försvunnit. Det finns inga fängelser eller ”uppfostrande” arbetsläger. Den genomsnittliga nivån på hälsovård, kultur och välbefinnande är slående överlägsen det israeliska samhället i stort. Det existerar obegränsad politisk och kulturell frihet. Allt detta bekräftas inte bara av systemets försvarare utan också av ytterst kritiska observatörer som psykoanalytikern Bruno Bettelheim, liberalen Dieter Zimmer och sociologen Melford Spiro.⁷ Det existerar givetvis många konflikter – till exempel mellan generationerna och mellan könen. Kibbutzen är ingen fullbordad utopi. Tendenser till individualism och individualistiskt beteende har ingalunda försvunnit som ett resultat av den samhällsekonomiska jämlikheten. Och varför skulle de ha gjort det? Kännetecknet på ett klasslöst samhälle skulle inte vara att de enskilda individer som ingår

6 Cesar Milstein, som fick Nobelpriset i medicin 1984, vägrade att ta patent på en upptäckt som hade kunnat skapa en marknad värd 1 miljon pund 1990: ”Ett patent skulle ha inneburit att vi skulle ha hållit allting hemligt medan vi funderade på hur det skulle tillämpas – en fruktansvärd förolämpning mot vetenskapen. Patent är ett intellektuellt bedrägeri.” (*Sunday Times*, 21 oktober 1984.)

7 Se bland annat, Bruno Bettelheim, **Barn i kibbutz**, Stockholm : Wahlström & Widstrand, 1973; Rabin-Beit Hallahmi, **Twenty years later**, New York : Springer, 1982; Gunnar Heinsohn, **Das Kibbutz-Modell**, Frankfurt 1982; Dieter Zimmer, ”Die Form des neuen Menschen”, i *Zeitfragen*, 12 oktober 1984.

i samhället är likadana, utan största möjliga skillnad mellan största möjliga antal individer i det. Socialismens mål är inte så mycket att socialisera personerna som att göra samhället personligt – det vill säga största möjliga utveckling för *varje* individs unika personlighet.

VII Arbetarnas förenade självstyre

Frågan om *motivation* – till effektivitet, samarbete och nyskapande – är således på inget sätt ett oöverstigligt problem för en socialistisk demokrati. En mer omedelbar svårighet är att *institutionalisera* folkets överhöghet. Hur ska man kombinera ett maximalt tillfredsställande av konsumenternas grundläggande behov med minsta möjliga arbetsbelastning för producenterna? Med rätta uppehåller sig Alec Nove vid denna motsättning, som ingen seriös marxist kan förneka. Men att lägga märke till att det är en verklig motsättning – att det inte går att producera varor i all oändlighet med en arbetstid för människor som närmar sig 1 eller 0 timmar per vecka, utom med hjälp av en ”fullständig” automatisering, vilket fortfarande ligger i en diffus avlägsen framtid – innebär inte att det är omöjligt att öka uppfyllandet av konsumenternas grundläggande behov på ett dramatiskt sätt för alla människor, samtidigt som man på ett inte mindre dramatiskt sätt minskar de direkta producenternas arbetsböda och utanförskap. Ett system med förenat självstyre skulle kunna gå långt mot att förverkliga dessa mål. Dess viktigaste mekanismer och institutioner skulle fungera på följande sätt. Regelbundna – låt oss för enkelhets skull säga årliga – kongresser för nationella, och så fort som möjligt internationella, arbetar- och folkliga råd skulle bestämma hur landets produktion skulle delas upp i stora drag, med utgångspunkt i sammanhängande alternativ som hade diskuterats av alla medborgare under valen till kongressen. Valen – det vill säga de viktigaste förutsebara konsekvenserna av varje alternativ – skulle förklaras klart och i detalj: genomsnittlig arbetsbelastning (arbetsveckans längd); de prioriterade behov som skulle tillfredsställas för alla med hjälp av garanterad tilldelning av resurser (”gratis” distribution); den mängd tillgångar som ska offras för ”tillväxt” (reservfond – konsumtion som behövs till befolkningsökningen – nettoinvesteringar som ett resultat av teknologiska val, som även de förklarats i detalj); den mängd resurser som blir över till ”icke oumbärliga” varor och tjänster som ska fördelas med hjälp av penningmekanismer; minsta och högsta penninginkomster; prispolitiken för varor och tjänster som kan säljas. Den ekonomiska planens övergripande ramar skulle på detta sätt slås fast på grundval av medvetna beslut bland en majoritet av de som påverkas av den.

Utifrån dessa val skulle man därefter skissera en sammanhängande allmän plan, genom att använda input-output-tabeller och materiella avvägningar, och visa på vilka tillgångar som finns tillgängliga för de olika produktionsgrenarna (industri sektorn, transporter, jordbruk och distribution) och samhällslivet (utbildning, hälsovård, kommunikationer, försvar om det fortfarande är nödvändigt, etc). Den nationella eller internationella kongressen skulle inte gå utöver dessa allmänna riktlinjer och skulle inte specificera för varje bransch eller produktionsenhet eller region.

Självstyrande organ – exempelvis kongresser för arbetarråd inom sko-, livsmedels-, elektronik-, stål- eller energiindustrin – skulle sedan dela upp den arbetsbelastning som härleds ur denna övergripande plan mellan de befintliga producentenheterna och/eller planera fler produktionsenheter under nästa period, om uppfyllandet av produktionsmålen gör det nödvändigt under den givna arbetsbelastningen. De skulle utarbeta det teknologiska genomsnittet (som på grundval av existerande kunskaper successivt kommer att leda till ett tekniskt optimum) – det vill säga genomsnittlig arbetsproduktivitet eller genomsnittliga ”produktionskostnader” – för de varor som ska tillverkas, men utan att slå igen de minst produktiva enheterna så länge den totala produktionen på andra ställen inte täcker de totala behoven, och så länge det inte går att garantera nya jobb för de berörda producenterna under förhållanden som anses tillfredsställande för dem.

I produktionsenheter som tillverkar utrustning skulle blandningen av produkter till stor del avgöras av de teknologiska koefficienter som härrör ur de tidigare åtgärderna. I fabriker som tillverkar

konsumtionsvaror skulle blandningen av produkter härstamma från tidigare överläggningar mellan arbetarråden och konsumentkonferenser som valts demokratiskt av den stora massan av medborgare. De skulle få sig presenterat olika modeller – till exempel olika skomodern – som konsumenterna skulle kunna prova och kritisera och ersätta med andra. De viktigaste verktygen för detta testande skulle vara utställningslokaler och reklamlad. De sistnämnda skulle kunna fylla rollen som ”omröstning” – en konsument som har rätt att få sex par skor per år skulle kryssa för sex exempel på ett papper med hundra eller tvåhundra alternativ. Blandningen av modeller skulle därefter bestämmas utifrån resultatet av en sådan omröstning, med korrigerande mekanismer efter produktionen som kan återspegla senare konsumentkritik. Den stora fördelen med ett sådant system, i jämförelse med marknadsmekanismerna, skulle vara det avsevärt större konsumentinflytandet över blandningen av produkter och överproduktion upphör – avvägningen mellan det konsumenterna föredrar och den faktiska produktionen äger rum *innan* produktionen och inte *efter* försäljningen, med en extratillverkad buffert av samhällsliga reserver – som efter några få år kan optimeras empiriskt (statistiskt). Arbetarråd på fabriker skulle sedan vara fria att översätta dessa branschbeslut på produktionsenheterna precis som de vill – och organisera produktionen och arbetsprocessen för att spara så mycket arbetstid som de kan. Om de skulle kunna uppnå produktionsmålen genom att arbeta 20 istället för 30 timmar i veckan, och efter att ha lämnat in sina produkter till kvalitetstestning, så skulle de kunna åtnjuta en minskad arbetsbelastning utan att minska den samhällsliga konsumtionen.

Självstyrets överlägsenhet

På ett ställe anmärker Alec Nove: ”Inte i något samhälle kan en vald församling med rösterna 115 mot 73 besluta om allokeringen av tio ton läder eller om vem som ska tillverka ytterligare 100 ton svavelsyra.”⁸ I vår modell med förenat självstyre skulle ingen församling behöva ta två sådana beslut vid samma tillfälle, och ingen ”central” församling eller planeringsnämnd skulle behöva ta något av dem. Men av vilket skäl skulle inte en kongress för läderindustrins arbetarråd med majoritetsomröstning (mer sannolikt i samförstånd efter en tids diskussion) kunna besluta om allokeringen av läder (huruvida de mycket små mängderna i exemplet ska överlämnas till ett fabriksråd är en annan fråga), när konsumentmålen för produkter som använder läder väl har beslutats av andra organ? Varför skulle den inte kunna dela ut den totala årliga produktionen av – låt oss säga – 50.000 ton läder mellan flera fabriker (som vilken kapitalistisk läderkoncern som helst med flera fabriker gör idag), och tilldela varje enhet sina ”kunder” (det vill säga vart de ska skicka de begärda mängderna läder)? Skulle inte delegaterna vid en sådan kongress vara mer lämpade att sköta sådana allokeringar än en teknokrat eller en dator, i och med att de känner sin industri bättre och kan ta hänsyn till en massa obestämbara faktorer som ingen marknad eller centralt organ tar med i sina beräkningar, eller i bästa fall bara av en händelse?

I själva verket sker det hela tiden enorma ”misstag” vad gäller allokering i en marknadsekonomi, som ingen förnuftig arbetarförsamling någonsin skulle begå. De kapitalistiska planerarna gjorde upp en budget för att bygga Itapui-dammen i Brasilien på 5 miljarder dollar. Kostnaderna idag uppgår till 18 miljarder dollar, och notan är inte färdig ännu. Hos den amerikanska tillverkaren av jordbruksmaskiner, Deere, måste nya produkter trots den våldsamma konkurrensen hela tiden byggas om, på grund av inhemska skiljaktigheter vad gäller de olika tillverkningsingenjörernas skicklighet och intresse för formgivning. Under den pågående ekonomiska nedgången upptäckte plötsligt den bayerska bilfirman BMW att den kunde minska lagren från elva till fem dagars produktion – det vill säga med mer än 50%. Det går att räkna upp hur många sådana exempel som helst.

Dessutom skulle nationella självförvaltningsorgan kunna ta över skötseln av offentliga tjänster – boende, utbildning, hälsovård, telekommunikationer, transporter eller distribution. Även här skulle

⁸ Alec Nove, **Teori för en möjlig socialism**, på marxistarkiv.se, s 77.

det finnas råd som valts av de berörda medborgarna, och vilka de skulle vara tvungna att konsultera innan besluten till sist skulle kunna tillämpas. Regionala och lokala organ skulle sedan sprida de på detta sätt fördelade resurserna, återigen med största möjliga fria initiativ för att på bästa sätt använda dem i syfte att göra användarna nöjda och minska produktionsansträngningarna. Ett sådant system skulle ge ett konkret innehåll till den marxistiska uppfattningen om statens gradvisa bortvittrande. Det skulle i ett slag kunna ersätta hälften av dagens ministrar med självförvaltningsorgan. Det skulle också leda till en radikal minskning av antalet ämbetsmän, inklusive på planeringsområdet. Samtidigt skulle det betyda att bokstavligen miljontals människor inte bara skulle ”konsulteras”, utan faktiskt delta i beslutsfattandet och den direkta administrationen av ekonomin och samhället. Den samhällliga arbetsdelningen mellan administrerade och administratörer – mellan ledare och ledda – skulle börja försvinna.

Administrationen skulle inte längre bara samlas på ”central nivå”, och inte heller skulle självstyret begränsas till fabriksnivå. Båda skulle blandas på central såväl som decentraliserad nivå. Den stora massan av medborgare som är indragna i detta beslutsfattande skulle inte syssla med denna verksamhet på heltid på professionell basis och tillbringa all sin tid antingen på möten eller på resa till dem. Eftersom besluten i fråga skulle ha ett direkt inflytande på deras nuvarande välbefinnande och arbetsförhållanden kan man anta att de inte skulle ha en formell eller ointresserad inställning till sina ansvarigheter, utan skulle engagera sig i skötseln på ett seriöst sätt. Den minskade arbetstiden och de möjligheter till information och kommunikation som finns i datorer skulle vara den främsta materiella grunden till en framgångsrik spridning av makten.⁹

Hur ska man kunna beräkna produktions- och distributionsenheternas extra inkomster, utöver deras garanterade fördelning av gratis varor och tjänster? De skulle kunna indexeras mot kvalitetskontroll och hur nöjda kunderna är, med en koefficient för påfrestningar i arbetet (där gruvor och andra hårda arbetsplatser fick högre ersättning). För mellanprodukter skulle leveranser i tid ingå som en del av index över kvalitetskontroll/nöjda kunder. Detta system skulle ha fördelen att inte innehålla några inbyggda hinder för ett öppet och ärligt informationsflöde om resurser och produktions- och distributionsenheternas utvecklingsmöjligheter, eftersom en självstyrande arbetsstyrka inte skulle ha något intresse att dölja fakta. Nove talar starkt mot tanken att det går att ta ett ärligt informationsflöde för givet. Men han har en tendens att förbise den viktigaste orsaken till att man tillhandahåller öarliga data i samhällen som Sovjetunionen – fabrikschefernas materiella intressen, som är knutna till fabrikenas fysiska produktion. Det går inte att avskaffa konsekvenserna om man inte avskaffar orsaken. Dessutom kan ett datoriserat informationsflöde som automatiskt följer med flödet av varor naturligtvis räcka långt för att garantera korrekta data till en demokratiskt centraliserad planering.

Hur skulle ett sådant system förenas i världsskala? Man bör redan från början betona att demokratiskt självstyre inte innebär att alla beslutar om allt. Om man skulle anta det så är slutsatsen uppenbar: socialismen är inte möjlig. Inte ens en hel livstid skulle i denna mening räcka till för fyra miljarder människor att lösa ens en liten del av varandras angelägenheter. Men det behövs inte. Vissa beslut tas bäst på verkstadsnivå, andra på fabriksnivå, ytterligare andra på kvarters-, lokal, regional, nationell, kontinental och slutligen på världsnivå. Hittills har vår diskussion följt Nove, och huvudsakligen rört den nationella nivån. Men vilka beslut kan – och bör – tas i världsskala? Fyra områden framträder omedelbart. Det första vore alla de beslut som gör det nödvändigt att omfördela mänskliga och materiella resurser i globala skala för att säkerställa att underutvecklingens samhällliga och kulturella missförhållanden snabbt ska försvinna – svält, spädbarnsdöd-

⁹ Ett intensivt forskningsprojekt under ledning av den tyska konservativa professorn Dörner har med hjälp av experiment visat att vanligt folk med hjälp av datorer kan lösa många av den samhällsekonomiska planeringens komplicerade problem i en medelstor stad. Det de behövde var inte intelligens över genomsnittet eller en hel massa avancerad kunskap. Nyckeln till deras förmåga var *känslan att de verkligen hade kontrollen*, övertygelsen att de verkligen hade makt att bestämma. Se Dörner (red), **Lohausen. Vom Umgang mit Unbestimmtheit und Komplexität**, Bern-Stuttgart-Wien, 1983.

lighet, sjukdom och analfabetism i Tredje världen. Det andra skulle gälla prioriterad fördelning av verkligt knappa naturresurser – de som kan ta slut helt, och som ingen minoritet av mänskligheten har rätt att beröva senare generationer. Bara hela världens befolkning har rätt att besluta här. Det tredje skulle handla om allt som berör miljön och klimatet på planeten i sin helhet, alla de processer som kan förgifta eller störa världshaven, polerna eller atmosfären, eller förstöra så världsomfattande grundvalar för den ekologiska balansen som Amazonas. Slutligen skulle det givetvis vara alla internationella förbud – massförstörelsevapen, tillverkning av giftiga droger, och så vidare.

Dessa globala ramar skulle sätta gränser för vilka kontinentala eller nationella resurser som finns tillgängliga för planering och behovstillfredsställelse, som skulle avgöras i varje världsdel eller land. Så skulle till exempel producenterna och konsumenterna i USA, Europa eller Asien vara fria att fördela stålet där, när man väl hade slagit fast det totala antalet ton som kunde användas. Om de, trots alla miljö- och andra argument, skulle vilja behålla privatbilismens dominerande ställning och fortsätta att smutsa ner sina städer, så skulle de ha rätt till det. Det tar i allmänhet lång tid att ändra konsumenternas inriktning – det kan inte finnas många som tror att arbetarna i USA skulle överge sin tillgivenhet för bilen dagen efter en socialistisk revolution. Idé att tvinga människor att förändra sina konsumtionsvanor är mycket värre än ytterligare några decennier med smog i Los Angeles. Arbetarklassens befrielse – idag utgör den, tvärt emot alla vedertagna uppfattningar, *för första gången i historien* en absolut majoritet av jordens befolkning – kan bara genomföras av arbetarna själva, sådana de är: inte människor från en annan värld, utan människor med svagheter som vi alla.

Till socialismen

Ett sådant komplex av medveten fördelning av resurser, av demokratiskt centraliserad planering och självstyre, skulle vara mycket effektivare än både en (monopolkapitalistisk) marknadsekonomi och en (byråkratiskt centraliserad) kommandoekonomi. Ty det skulle ha en mäktig inbyggd självkorrigerande mekanism som båda de befintliga alternativen saknar. Vi anser inte att ”majoriteten alltid har rätt”, lika lite som vi anser att il Duce, påven eller partiet alltid har rätt. Alla gör misstag. Det kommer säkerligen också gälla både majoriteten av medborgarna, majoriteten av producenterna och majoriteten av konsumenterna. Men det kommer att finnas en grundläggande skillnad mellan dem och deras föregångare. I alla system med ojämlik makt – vare sig det är ekonomisk ojämlikhet, politiskt monopol eller en kombination av dessa två – så är det sällan de som tar de felaktiga besluten som får betala priset för konsekvenserna av sina misstag, och aldrig de som får betala det högsta priset.

När direktörerna i ett stort monopol beslutar om en stor investering som några år senare inte visar löna sig, så är det inte de som kommer att tvingas till arbetslöshetsunderstöd och deras villaförorter kommer inte att förfalla. Men arbetarna som de har avskedat och deras samhällen kommer att drabbas av just detta öde, trots att de är helt oskyldiga till de ursprungliga besluten. När SUKP:s presidium eller ministerrådet eller Gosplan tar ett felaktigt beslut om jordbrukspolitiken så är det på samma sätt i allmänhet inte medlemmarna i dessa upphöjda organ som får avstå från att äta kött – utan miljontals människor som under årtal får bristfällig diet och stora områden blir nedsmutsade eller förstörda. När den stora massan av producenter/konsumenter tar ett majoritetsbeslut om missriktad fördelning av resurser, så är det till skillnad från detta de själva som får betala priset för sina misstag. Under förutsättning att det existerar en verklig politisk demokrati, verkliga kulturella alternativ och information, så är det svårt att tänka sig att majoriteten då skulle föredra att se sina skogar dö, konsumtionen av kött minska, bostadsbestånd försämrats eller sjukhus ha för lite personal, istället för att snabbt rätta till sina felaktiga anslag.

Det system vi har skisserat skulle ännu inte vara en ”ren” socialism av den sort som Marx och Engels föreställde sig. Det skulle fortfarande vara en övergång till socialismen – men definitivt *till socialismen*, inte till en okänd framtid eller till kapitalismen – ty det skulle fortfarande innehålla en

sektor som styrdes av pengar och av marknaden. Privata företag och kooperativ skulle överväga inom den småskaliga produktionen (jordbruk, hantverk, tjänstesektor och så vidare). Enskilda företag skulle inte vara förbjudna, ty eftersom alla medborgare skulle ha en minsta garanterad konsumtionsnivå, skulle det inte finnas något *ekonomiskt tvång* för andra att sälja sin arbetskraft till dessa företag, och avtal mellan dem skulle vara verkligt frivilliga. Det skulle kunna bli allmänt med ”egna företag” hemma, när medborgarna fick enkla verktyg för att på sin fritid tillverka vad de ville för sitt eget eller sin familjs, sina vänners eller grannars höga nöjes skull. Städerna blir fula när alla bilar ser likadana ut – vilket skulle kunna förändras om bilägarna blev kreativa konstnärer och använde sin fantasi på sina bilkarosser. Omfattningen på praktiska gör-det-självt-initiativ skulle utvidgas enormt.

VIII Blandad misär – en övergripande kritik

Alec Nove har föreslagit en modell med fem sektorer för den möjliga socialismen – en kombination av centraliserade statsföretag, socialiserade företag, kooperativa företag, småskaliga privatföretag och individer.¹⁰ Vid en första anblick kan det förefalla vara ganska små skillnader mellan detta schema och den modell som vi just har skisserat. Men trots att de två modellerna överlappar varandra på en del områden, så skiljer de sig på tre avgörande sätt. Det första gäller karaktären på de dominerande produktions- – eller distributions- – enheterna. Enligt Nove förutsätter en enskild kostnadsberäkning att dessa enheter ska ha enskild lönsamhet – det vill säga att inkomsterna för de grupper eller individer som är berörda ska vara knutna till skillnaden mellan de beräknade kostnaderna i pengar (eller värde) för insatser och utbyte. Med andra ord är dessa enheter självständiga företag. Vi håller inte med om detta framtidsperspektiv. Om man knyter grupper eller enskilda personers inkomster till ”profiter” så inför man enligt vår uppfattning starka impulser till ekonomiskt oförnuft, och man riskerar samhällelig förödelse när ett stort antal beslut tas som ett resultat av speciella, uppsplittrade intressen. Av samma orsak anser vi inte att överenskommelser mellan producenter och konsumenter ska grunda sig på ersättning och sanktioner i pengar. Med andra ord bör verkliga marknadsrelationer – det vill säga varuutbyte som slutförs i pengar – i huvudsak begränsas till förbindelserna mellan de privata och kooperativa sektorerna å ena sidan, och den enskilda konsument- och den socialiserade sektorn å den andra. Resultatet skulle bli att sådana förbindelser i de utvecklade industriländerna bara skulle få en underordnad betydelse inom produktionen och konsumtionen. Dynamiken under övergången skulle gå i riktning mot att varuproduktionen vittrade bort istället för att utvidgas.

För det andra gör Alec Nove skillnad mellan en centraliserad ”statlig sektor”, där han hävdar att den tekniska omfattningen och komplexiteten utesluter att producenterna kan bli självstyrande, och en ”socialiserad” sektor av företag som är mindre integrerade, och där ett sådant självstyre skulle fungera. Han verkar också antyda att inkomstskillnader skulle vara oundgängliga i båda, kanske även i den kooperativa sektorn. Således skriver han: ”lönespridning (ett slags arbetsmarknad) är det enda kända alternativet till styrning av arbetskraften. Här är det viktigt att undvika tankemässig förvirring. Vissa säger kanske att man inom en kommun eller en bra kibbutz kan ha full jämlikhet och arbetsrotation... Men detta kan inte generaliseras till hela samhället, dels därför att det bara fungerar med ett litet antal personer som känner varandra och kan träffas dagligen, och dels för att sådana kommuner bara skulle dra till sig entusiaster som tycker om den sortens liv.”¹¹ Detta argument verkar nog så förnuftigt, men i själva verket grundar det sig på en rad icke bevisade dogmer och fördomar. Ty det är inte sant att de enda alternativen är despotisk ”styrning av arbetskraften” eller en arbetsmarknad. En samverkande fördelning av arbetskraften är ett verkligt alternativ. Inte heller är det sant att stora organisationer inte kan skötas utan inkomstskillnader. På 1800- och i början av 1900-talet leddes fackföreningar och kyrkor som omfattade tio- och hundratusentals medlemmar

¹⁰ Alec Nove, **Teori för en möjlig socialism**, på marxistarkiv.se, s 183.

¹¹ *Ibid*, s 196.

ofta av personer som inte fick några större materiella privilegier. Samma sak gällde faktiskt – vilket Alec Nove själv påpekar – stora vetenskapliga organisationer, för att inte tala om stora producentkooperativ. På andra ställen påpekar Nove med rätta att inte särskilt många professorer skulle föredra att vara renhållningsarbetare, även om de skulle ha bättre betalt. Men denna observation talar snarast mot hans allmänna antaganden. Det är ett argument för att betala högre lön för obehagligt, smutsigt eller tungt arbete – inte för administrativt arbete eller kvalificerat yrkesarbete (under förutsättning att samhället betalar för att man skaffar sig dessa kvalifikationer).

Men den kanske största bristen i Noves resonemang finns på annat håll. Den utgörs av den motsättning han förutsätter finns mellan ”ett litet antal personer” och ”stora organisationer”. Ty det finns inget sådant som en *ostrukturerad* – det vill säga uppsplittrad – stor organisation. En modern fabrik, bank, sjukhus eller högskola är definitivt inte det. Alla institutioner av denna typ byggs i själva verket upp av små enheter där det sker ett objektivet socialt samarbete: arbetslag, kontor, avdelningar, klasser och så vidare. Varför skulle det vara otänkbart att dessa mindre enheter administrerade sig själva och valde delegater (inklusive med hjälp av rotation) som sedan administrerade de större enheterna, som sedan administrerade helheten? Förutsättningarna för ett demokratiskt självstyre finns i det sätt på vilket de faktiska delarna i de befintliga odemokratiska institutionerna fungerar – det vill säga i de arbetsförhållanden som finns bland ett litet antal människor som känner varandra, träffas och *behöver varandra* dagligen: med andra ord inte skulle kunna sköta sina arbeten utan ett ömsesidigt samarbete. Till skillnad från Alec Nove tror vi alltså att självstyret i princip kan ha en omfattning som är allmängiltig snarare än sektoriell, och att det inte är oundgängligt med penningersättning och materiella privilegier, utan att dessa snarare är skadliga för att sköta de administrativa ansvarigheterna på ett demokratiskt sätt.

Den tredje grundläggande skillnaden mellan Noves modell och vår gäller vilken roll konkurrensen ska ha i dem. Nove är medveten om de destruktiva och fördärliga effekter som den konkurrerande karriärjakten har under dagens kapitalism. Men han vill bevara penningstimulans i sin socialism. Han hävdar därför att vi ska skilja mellan ”välgörande” och ”skadliga” former av konkurrens.¹² Men de exempel han använder för att illustrera denna skillnad visar faktiskt hur liten betydelse den har för ekonomiska ändamål. För det är uppenbart att ”konkurrens” om en plats i Skottlands nationalorkester, om segern i ett 1500-meterslopp, eller ens om att väljas till arbetarrådet på ett ”nationaliserat Dupont” har mycket lite att göra med konkurrens om att sälja olja, stål, tung utrustning, flygplan eller missiler på marknaden. Den första sortens ”konkurrens” har så vitt vi vet aldrig orsakat elände för miljontals människor (den har orsakat en hel del individuellt lidande – men den marxistiska socialismen har ju aldrig haft illusioner om att den skulle kunna lösa alla sådana fall). Den andra varianten har tvärtom inte bara om och om igen givit upphov till massarbetslöshet och minskad levnadsstandard – till och med fullständig fattigdom – utan också krig som har kostat miljontals människor livet.

Ett falskt dilemma

Men Nove tar till sina oavsiktliga spetsfundigheter därför att han är så övertygad om en traditionell syn på marknaden. I hans tänkande leder därför kombinationen mellan ”marknad” och ”socialism” oundvikligen till förbryllande motsättningar. Vid flera tillfällen anklagar Nove marxister för att ha en utopisk syn på socialismen. Vad han inte märker är att hans egna antaganden – att individerna fritt ska acceptera ett ökat socialt ansvar, samtidigt som de samhälleliga ramarna fortfarande är genomsyrade av konkurrens om ekonomisk belöning och materiella fördelar – i högsta grad utgör en utopi. På ett vagt sätt erinrar de om den sovjetiska byråkratins naiva (eller cyniska) påstående att Sovjetunionen kunde fortsätta framåt mot skapandet av den ”socialistiska människan” på samma gång som det bibehöll enorma skillnader vad gäller löner och makt, och ett allmänt slagsmål om

¹² *Ibid*, s 165-166.

materiella fördelar. Nove tvingas in i denna motsägelse därför att han sitter fast i ett falskt dilemma.

Logiken i hans misstag framgår av följande stycke: ”Anta att sexton eller fler företag (socialiserade och kooperativa) sysslar med att tillhandahålla en vara eller tjänst. Det kan vara ylletyg, tandkräm, kullager, semesterhotell eller något annat. De grundar sin produktionsverksamhet på uppgörelser med kunderna. De senare kan välja från vem de ska ta varorna eller tjänsterna som de behöver. Alla kan från sin leverantör, som de fritt kan välja, få de insatsvaror som behövs för att produktionen ska bli möjlig. Leverantörerna har ett inbyggt intresse av att tillfredsställa kunden... Vi skulle alla vilja att de konkurrerandes motiv inte var primärt ekonomiskt... Men vi kan inte förutsätta att befolkningens stora flertal ska handla enbart av tillfredsställelsen att lyckas, att det inte skulle finnas behov av materiella incitament och även avskräckningsmedel.”¹³

Första delen av detta resonemang förtjänar vårt helhjärtade stöd. Vi skulle bara vilja lägga till förbehållet, att det för huvuddelen av den avancerade eller större utrustningen inte skulle finnas sexton leverantörer. Men den andra delen följer inte alls av den första. Den presenteras som en sorts bilaga eller tillägg, men i själva verket finns det varken något samband eller någon grundval för den. Det Nove har gjort är att förutsätta att folk bara kan handla *antingen* helt ointresserat *eller* av ekonomisk bevekelsegrund. Men dessa alternativ är inte de enda. Varför skulle det inte kunna finnas incitament eller avskräckningsmedel som inte är pengar eller av marknadsnatur? Dagliga erfarenheter vittnar om att dessa är viktiga till och med under kapitalismen. Om mer än 99% av bilförarna ger akt på trafikljus, så är det trots allt inte i första hand därför att de vill slippa trafikböter, utan därför att de vill leva längre. Denna sunda självbevarelsedrift är inte utan samband med en annan vanlig mänsklig impuls: en strävan att minska besvärligt, mekaniskt, tråkigt och icke kreativt arbete – arbete som utförs bara för att skaffa sig konsumtionsvaror och tjänster, det vill säga förlorad livstid. Det finns alltid möjliga – och mycket kraftfulla – motiv för att minska arbetsbelastningen genom att organisera den bättre. Men utöver detta verkar Nove ha glömt möjligheten till en ”samhällelig återbäring”. Varför skulle man inte kunna knyta samhällets årliga *samlade* ekonomiska prestation till ett utökat antal gratis varor och tjänster, såsom de fastställts i offentliga diskussioner och med teleteknik? Skulle det inte vara ett incitament för alla producenter och distributörer att öka mängden och förbättra kvaliteten på sin produktion, och rationalisera sin arbetsorganisation, om en viss ökning av den mängd varor och tjänster som faktiskt producerades och konsumerades skulle knytas till – låt oss säga – en bestämd förlängning av gratis semester och resor för alla (om det var vad majoriteten ville)?

Men efter att ha satt upp en konstgjord motsättning mellan subjektiva motiv som tvingar honom i riktning mot ekonomiska incitament, fortsätter Nove med att bortse från de objektiva irrationella konsekvenserna av att kombinera en stor marknadsekonomi med en sektor av gratis varor och tjänster och samhällelig egendom. Ty om profiter fortsätter att vara en grundläggande mekanism för att fördela tillgångarna, så finns det naturligtvis ingen anledning till att de negativa resultat som är så vanliga under kapitalismen inte kommer att återuppstå. Det är betecknande att Nove, när han verkligen berör riskerna med att ta till ekonomiska incitament, så är hans exempel mycket underordnade – inte det *enorma slöseri* som produktionen för profit leder till: överkapacitet, överproduktion, arbetslöshet, ödeläggelse av materiel och varor. Alla dessa typiska fenomen skadar både producenter och konsumenter mycket värre än de påstått överdrivna kostnader som skulle avstå på grund av man inte ”tuktas av profiter och förluster”. Denna lärdom dras inte bara dagligen under kapitalismen. Den dras också på ett smärtsamt sätt i de postkapitalistiska samhällena. Även där – framförallt i Jugoslavien och Polen, men det kommer att bli fler exempel – kommer praktiska erfarenheter att visa, att försöken att rätta till de förvrängningar och missförhållanden som orsakats av den byråkratiskt centraliserade planeringen med hjälp av ökad tilltro till marknadsmekanismer, efter en del inledande framgångar kommer att leda till en allt större kombination av byråkratiska och marknads-

13 *Ibid*, s 186.

missförhållanden, där båda förvärrar snarare än lindrar varandra.

Detta mönster kommer att gälla även i Kina – det mest gynnsamma fallet för marknadssocialismens förespråkare, eftersom ju mer underutvecklat ett land är, desto mer oundgängliga är marknadsmekanismerna, framförallt inom jordbruket. Det finns inte minsta tvivel om att man genom att avhjälpa de katastrofala följderna av Det stora språnget – den fullständigt orimliga och förbryllande åsikten att införa socialismen omedelbart – har lett till mycket stora framsteg på den kinesiska landsbygden. Produktiviteten och produktionen har ökat och det skapas nu ett allt större överskott på jorden. Det var resultatet av att släppa lös de kinesiska böndernas enorma produktiva energi, troligen den dugligaste bondeklassen i världen, med en tvåtusenårig tradition av intensivt jordbruk bakom sig som saknar motstycke i större delen av Väst- – för att inte tala om – Östeuropa. Men det ökande överskottet av spannmål kommer att föra med sig ett växande överskott av arbetskraft på landsbygden, eftersom färre människor producerar mer mat. Vad kommer att hända med denna överskottsbe-folkning om 15, 20 eller 30 år? Om det lämnas åt marknaden så kommer resultatet att bli en enorm ökning av arbetslösheten i Kina – ett problem som redan är på väg att bli allvarligt i de stora städerna. Bara en planerad industrialisering kan suga upp denna överskottsbe-folkning på landsbygden, och bara en *demokratiskt* – inte byråkratiskt – planerad industrialisering kan göra det utan att plötsligt framkalla de våldsamma omvälvningar på landsbygden som tvångskollektiviseringarna orsakade i Sovjetunionen: och vilka i sig själva var en panikreaktion på konsekvenserna av marknadens tillväxt i Sovjetunionen.

Nove låtsas inte om marknadens alla betydande negativa ekonomiska konsekvenser, och erbjuder bara en positiv politisk grund för den – att den sprider ut makten att ta beslut, och därmed är ett bålverk mot diktaturen. Det är givetvis ett traditionellt liberalt rättfärdigande av marknaden. Men det är icke desto mindre en missuppfattning i socialistisk täckmantel. Det blir tydligt genom Noves samtidiga acceptering av inkomstskillnader för administratörer. Ty om administratörer får materiella fördelar av sin ställning i ledningen, så kommer de oundvikligen att försöka omvandla den till en fast anställning – det vill säga hålla fast vid den med hjälp av hela det ekonomiskt irrationella och politiskt förtryckande beteende som finns inneboende i sådana försök. Makten kommer att ha en tendens att bli monopoliserad. *Den utspridning av makten som Nove talar för går inte att förverkliga om inte utövandet av den åtskiljs från privilegierna.* Det är ingen trosartikel utan en slutsats som grundar sig på erfarenheter från mänsklighetens hela bevarade historia. Så fort makt och privilegier hör ihop går logiken i riktning från demokrati och mot informations- och kunskapsmonopol och kontroll av en liten minoritet. Nove vill gynna en demokratisk socialism. Men så snart han skriver under på penningersättning för förvaltningen, så är det ingen slump att han till sist måste tala för behovet av en stark stat.¹⁴ Trots all sin bitande kritik av ”den reellt existerande socialismen”, slutar han således med två förslag som på ett obehagligt sätt ligger närmare den sovjetiska byråkratiske samhällsordningens verklighet än den marxistiska socialismen. Det är talande att Nove i sin kritik av Solidarnosc’ vägran att gå med på att sänka levnadsstandarden för de polska arbetarna använder nästan samma ord som den polska byråkratin.¹⁵ När han gör det, så glömmer han att orsaken till det ekonomiska sönderfallet inte är arbetarnas krav och strejker, utan hela det byråkratiske vanstyret före och efter 1980.¹⁶ Inte heller tar han hänsyn till den olösliga motsättning mellan arbetarnas självstyre och ”marknadssocialismen” som idag exploderar i Jugoslavien. Om ”objektiva ekonomiska lagar” som verkar bakom producenternas rygg – och det är vad värdelagen egentligen innebär – är det som i sista hand avgör produktion och anställning, då *kan inte* arbetarna avgöra detta varken på fabriken eller på kommunal eller nationell nivå. Finns det inget alternativ? Den röda tråden i denna artikel är att det lyckligtvis *verkligen* finns en utväg – en demokratiskt förenad och centraliserad självförvaltning, de associerade producenternas planerade självstyre. Folkets över-

14 *Ibid*, s 206-207.

15 *Ibid*, s 163.

16 Andreas Hoessli har skrivit en utomordentlig analys och kritik av det polska byråkratiske vanstyret, **Planlose Planwirtschaft**, Hamburg : Junius, 1989. Man får hoppas att denna bok snart kommer att översättas till engelska.

höghet är inte beroende av och förutsätter inte en på förhand upprättad eller perfekt harmoni mellan allmänna intressen och särintressen i samhället. Tvärtom utgår den från att det kommer att existera *oundvikliga* intressekonflikter mellan producenter och konsumenter, tekniskt mer och mindre utvecklade produktionsenheter, socialt mer och mindre aktiva människor, ekonomiskt och kulturellt mer och mindre utvecklade regioner. Det demokratiska självstyret utgör just ett system med inbyggda skyddsanordningar så att dessa motsättningar inte undergräver en förnuftig planering eller samhälleligt samarbete genom att starta nya klasskonflikter och inbördes våld. Till skillnad från detta är ”marknadssocialismen” ingen lösning av missförhållandena vare sig i den kapitalistiska sagan om en fri marknad eller den byråkratiska parodin på en fri socialism. Den blandekonomi som den föreslår är bara en blandad misär. Den verkliga ekonomin i en möjlig och önskvärd socialism skulle överträffa båda dessa alternativ. Tvärtemot Alec Noves uttalade övertygelse – *tertium datur* [det finns ett tredje alternativ – öa.]

Det som diskussionen till syvende och sist handlar om är ett av den mänskliga historiens centrala problem: om och under vilka villkor mänskligheten kan forma sitt eget öde, huruvida allas egen frigörelse och självbestämmande för alltid kommer att förbli en ouppfylld dröm. Ty om samhällsvetenskapen och samhällets praktik inte lyckas få kontroll över den samhällliga utvecklingen jämförbart med vad naturvetenskapen hittills har uppnått med naturen, då kommer till och med naturvetenskapens framsteg att riskera att explodera i ansiktet på oss. I den urgamla debatten om förnuftets möjligheter och ödets döda vikt – i sista hand en kamp mellan kunskap och vidskepelse – så utgör ”marknadslagarna” bara det blinda ödet under en allt tunnare förklädnad av delvis ”förnuft”. Är människans insikt i lagarna för sin egen utveckling verkligen en frukt som hon ska förbjudas att dela?

(Översättning från engelska: Göran Källqvist.)